МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ
Кафедра практичної психології та психодіагностики

На правах рукопису

ГУЗЮК ДАР'Я ВОЛОДИМИРІВНА

ВПЛИВ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ ВІДНОСИН НА ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКА

Спеціальність: 053 «Психологія»
Освітньо-професійна програма «Практична психологія»
Робота на здобуття освітнього ступеня «Бакалавр»

Науковий керівник:
КОЗАК ГАЛИНА АНАТОЛІЇВНА
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри практичної
психології та психодіагностики

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ
Протокол №
Засідання кафедри практичної
психології та психодіагностики
Від _____20___ р.
Завідувач кафедри
Прізвище, ініціали _____
(підпис)

ЛУЦЬК – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП……...10

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ ВІДНОСИН У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ……..13

1.1. Сутність і структура дитячо-батьківських взаємин..……..…13

1.2. Особливості підліткового віку як періоду становлення особистості…...18

1.3. Вплив сімейного виховання на формування особистості підлітка……...23

Висновки до першого розділу……..30

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ СТОСУНКІВ НА ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКА……31

2.1. Методична база та організація дослідження……31

2.2. Аналіз результатів емпіричного дослідження……34

Висновки до другого розділу……...54

РОЗДІЛ 3. ПРОГРАМА ОПТИМІЗАЦІЇ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ ВЗАЄМИН «СЛУХАТИ. РОЗУМІТИ. ПІДТРИМУВАТИ»…….55

3.1. Анотація програми тренінгу для батьків підлітків «Слухати. Розуміти. Підтримувати»……...55

3.2. Програма гармонізації дитячо-батьківських взаємин «Слухати. Розуміти. Підтримувати»……..……57

Висновки до третього розділу…….……..62

ВИСНОВКИ……..63

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ……..65

ДОДАТКИ……69

ВСТУП

Актуальність дослідження. У сучасному суспільстві зростає інтерес до вивчення сім'ї, особливо щодо взаємин між батьками та дітьми. Окрему увагу привертають дитячо-батьківські стосунки в підлітковому віці, коли молодь активно формує свої переконання та життєві цінності. Сьогоднішні підлітки часто стикаються з відсутністю чітких суспільних ідеалів та орієнтирів, що робить сім'ю ключовим чинником їхнього розвитку. Якщо родина не забезпечує необхідної підтримки, юнак змушений покладатися на власні емоції та обмежений життєвий досвід, що може вплинути на рівень його відповідальності, самооцінку та здатність до самостійного ухвалення рішень.

Сім'я відіграє ключову роль у процесі соціалізації дитини і водночас може мати як позитивний, так і деструктивний вплив. Батьківське ставлення, стиль виховання та обрані стратегії взаємодії безпосередньо впливають на розвиток самостійності, впевненості в собі, рівня тривожності та здатності до конструктивного розв'язання конфліктів. Саме батьки є першими, хто формує у дітей-підлітків такі риси, як відповідальність, соціальна адаптивність або, навпаки, схильність до конфліктності, агресивності та емоційної нестабільності.

Сучасні реалії воєнного часу загострюють дитячо-батьківські відносини через стрес і невизначеність, що може впливати на формування емоційної стійкості підлітка та його здатність адаптуватися до складних життєвих обставин. Постійне відчуття тривоги та зміни у звичному способі життя можуть призводити до підвищеної емоційної напруженості, замкнутості у поведінці підлітків. Нестабільність емоційного клімату може негативно позначитися на якості дитячо-батьківських взаємин, що робить це питання особливо актуальним для дослідників і практикуючих фахівців.

Дитячо-батьківські взаємини залишаються важливим напрямом досліджень, оскільки вони безпосередньо впливають на формування особистості підлітка. Важливо, щоб батьки змогли адаптуватися до змін у поведінці своїх дітей, адже якість їхніх взаємин визначає рівень автономності,

самооцінки, емоційного інтелекту та комунікативних навичок молоді. Саме складність цього процесу, а також його вплив на становлення особистості підлітка, стали ключовими аспектами, що і зумовило вибір теми нашого дослідження: «Вплив дитячо-батьківських відносин на формування особистості підлітка».

Об'єкт дослідження: особистість підлітка.

Предмет дослідження: вплив дитячо-батьківських взаємин на формування особистості підлітка.

Мета дослідження: вивчення впливу дитячо-батьківських відносин на формування особистості підлітка, а також розробка програми для оптимізації цих відносин з метою сприяння гармонійному розвитку осіб підліткового віку.

Завдання дослідження:

1. Аналіз теоретичних підходів до вивчення дитячо-батьківських відносин та їхнього впливу на підлітковий розвиток, а також дослідження основних характеристик підліткового віку та їхнього впливу на взаємодію з батьками.

2. Підбір психодіагностичних методик для вивчення особливостей взаємодії батьків та підлітків.

3. Проведення аналізу результатів психодіагностичних методик для виявлення зв'язку між дитячо-батьківськими взаєминами та розвитком особистості підлітка.

4. Розробка програми для оптимізації дитячо-батьківських відносин у контексті підтримки розвитку особистості підлітка.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять роботи зарубіжних та вітчизняних науковців, які досліджували дитячо-батьківські стосунки та формування особистості підлітка. Зокрема, праці А. Адлера, М. Айнсворта, Д. Боулбі, Е. Еріксона, Б. Скіннера, З. Фрейда, Е. Фромма та інших авторів розглядають вплив батьківського виховання на емоційний і соціальний розвиток дитини. Українські дослідники, такі як М. Боришевський, М. Корольчук, З. Крижановська, Т. Яблонська, Т. Яценко, звертають увагу на

специфіку дитячо-батьківських взаємин в українському суспільстві. Щодо підліткового віку, праці таких вчених, як С. Арчіл, Е. Еріксон, Ж.-Ж. Руссо, С. Холл досліджують процеси розвитку самосвідомості та пошуку ідентичності підлітка, що є важливими для розуміння його особистісного становлення.

Методи дослідження:

теоретичні: аналіз, класифікація, узагальнення та систематизація теоретичних та емпіричних даних дослідження;

емпіричні: психодіагностичні методики: 1) опитувальник «Поведінка батьків і ставлення підлітків до них» (ADOR); 2) опитувальник «Взаємодія з дитиною» (ВБД) (підлітковий варіант); 3) шкала самооцінки М. Розенберга; 4) короткий п'ятифакторний опитувальник особистості TIPI (TIPI-UKR) в адаптації М. Кліманської, І. Галецької.

методи статистично-математичної обробки даних: коефіцієнт кореляції Пірсона.

База дослідження. Соціальні мережі.

Наукова новизна дослідження полягає в комплексному підході до дослідження впливу дитячо-батьківських відносин на формування особистості підлітка в сучасних умовах, а також у розробці та впровадженні спеціальної програми для гармонізації цих відносин з урахуванням потреб підлітка та специфіки родинних взаємин.

Практичне значення одержаних результатів. Результати дослідження мають практичне значення для психологів, педагогів, батьків і соціальних працівників, оскільки розроблена програма може бути використана для роботи з підлітками та їх батьками в умовах навчальних закладів, психологічних консультацій, а також для корекції негативних патернів у сімейних стосунках.

Структура та обсяг роботи. Робота складається з вступу, трьох розділів, висновків до кожного з розділів, загального висновку та додатків. Містить 9 таблиць та 2 рисунка. Список використаних джерел налічує 33 найменування. Загальний обсяг роботи складає 91 сторінку, основний зміст викладено на 57 сторінках.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ ВІДНОСИН У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

1.1. Сутність і структура дитячо-батьківських взаємин

Дитячо-батьківські стосунки – важлива складова сімейної системи, що визначає стиль виховання та впливає на розвиток дитини. Вони мають безперервний характер і, враховуючи вікові особливості, формують основи емоційної підтримки в сім'ї. Гармонійні стосунки, що закладаються з раннього віку, позитивно впливають на розвиток міжособистісних зв'язків у майбутньому. Взаємодія між батьками та дітьми створює основу для розвитку самоповаги та соціальної адаптації дитини, а також формує її уявлення про світ, міжособистісні взаємини і норми поведінки [23].

Висока зацікавленість проблемою дитячо-батьківських взаємин сприяла активному розвитку досліджень у зарубіжній та українській психології, що зумовило появу значної кількості наукових праць з цього питання [8]. До кола авторів, які досліджували дитячо-батьківські стосунки, включають таких вчених, як А. Адлер, М. Айнсворт, А. Бандура, Д. Боулбі, Е. Берн, К. Бреннан,, Д. Віннікот, Е. Еріксон, К. Роджерс, Б. Скіннер, М. Штерн, Дж. Уотсон, З. Фрейд, Е. Фромм. Серед українських дослідників, які займалися вивченням цієї теми, варто відзначити М. Боришевського, М. Корольчук, З. Крижановську, Г. Крупника, І. Марківську, Т. Яблонську, Т. Яценко. З розвитком психологічної науки цей список авторів постійно поповнюється новими дослідженнями, що допомагають глибше розуміти складні механізми цих взаємин і їхній вплив на особистісний розвиток дитини.

Т. Яблонська розглядає дитячо-батьківські взаємини як тривалі й безперервні міжособистісні стосунки, що мають глибоку емоційну значущість для обох сторін – як для дитини, так і для батьків. Вони впливають на

психічний розвиток дитини та її процес соціалізації [22]. Основними рисами дитячо-батьківських взаємин є не лише їхня тривалість, безперервність та велика емоційна важливість, але й амбівалентність (змішаність цілей і потреб), зміни в характері стосунків по мірі дорослішання дитини, а також відповідальність батьків за дитину і їхня турбота про неї. На ці стосунки значно впливають різні фактори, такі як особистість батьків (їхній вік, темперамент, соціальний статус, культурна і професійна приналежність, рівень знань і педагогічної підготовки), а також особливості дитини, її характер, генетичні чинники, стиль виховання і структура сім'ї [13].

Дитячо-батьківські взаємини можна розглядати як складну систему емоційних зв'язків та взаємодії, яка охоплює різноманітні почуття, що виникають між батьками та дитиною. Вона також враховує особливості сприйняття батьками характеру та особистісних рис дитини, їх здатність розуміти емоційний стан, мотивацію та вчинки дитини [15]. Структура дитячо-батьківських взаємин включає такі основні компоненти, як батьківське ставлення, позиція батьків, особливості взаємодії та стиль сімейного виховання. Ці елементи визначають характер виховного впливу на дитину, сприяють її особистісному розвитку та формуванню індивідуальних рис характеру [22].

Класичний психоаналіз розглядав дитячий розвиток як ключовий чинник формування психологічного стану дорослої людини, наголошуючи, що успішне проходження всіх етапів психічного становлення безпосередньо залежить від батьків. У ранньому віці сім'я відіграє визначальну роль у процесі соціалізації, оскільки саме через неї дитина несвідомо переймає норми поведінки, манеру спілкування, емоційні реакції та ідентифікує себе з найближчим оточенням [8]. Дитячо-батьківські стосунки розглядаються як ключовий фактор психічного розвитку та процесу соціального становлення дитини, і їх можна визначити за такими параметрами [4]:

– емоційний зв'язок між батьками та дитиною, що включає емоційне прийняття дитини з боку батька (батьківська любов) і прихильність та

емоційне ставлення дитини до батьків. Особливістю дитячо-батьківських стосунків є їхня висока важливість для обох сторін, що відрізняє їх від інших типів міжособистісних відносин;

– цілі батьківства та виховання;

– рівень участі батьків та дитини у взаємодії в рамках дитячо-батьківських стосунків;

– забезпечення потреб дитини, а також турбота та увага з боку батьків;

– характер спілкування і взаємодії з дитиною, а також специфіка прояву лідерства у батьків;

– методи розв'язання проблемних та конфліктних ситуацій, а також сприяння розвитку автономії дитини;

– соціальний контроль: визначення вимог і обмежень, їхній зміст та кількість; способи контролю; застосування санкцій (заохочень і покарань); здійснення нагляду батьками;

– ступінь стабільності та послідовності (чи суперечливості) у методах сімейного виховання [4].

А. Адлер, засновник індивідуальної психології, шукав корені психологічних проблем дорослих у специфіці їхнього дитячого розвитку. Він орієнтувався на принципи «рівності» та «співпраці», вважаючи, що основою сімейного виховання має бути взаємоповага. Формування особистості та розвиток дитини безпосередньо залежать від здорових цінностей, любові батьків, гармонійної атмосфери в родині та взаємної поваги. Однак важливо також з раннього віку навчитися поважати дитину як індивідуальність. Надмірна любов та зайва опіка батьків можуть призвести до відчуття неповноцінності, схильності до домінування, асоціальних поведінкових моделей та розвитку неврозів і конфліктів у зрілому віці [8].

Кожній родині притаманний свій власний стиль виховання, що включає те, як батьки виражають свою любов до дітей, як реагують на їхні потреби, а також чи є підтримка та схвалення їхніх починань [12]. М. Корольчук наголошує на унікальних рисах дитячо-батьківських стосунків,

підкреслюючи, що вони мають глибокий емоційний зміст для обох сторін. Окрім того, ці стосунки часто характеризуються амбівалентністю, що виражається в подвійній ролі батьків – з одного боку, вони повинні піклуватися про дитину, а з іншого – навчати її самостійності та здатності турбуватися про себе [19].

Згідно з психолого-педагогічними дослідженнями, дитячо-батьківські стосунки мають особливу структуру. Хоча прямий контакт між батьками та дітьми сприймається як природний процес, не менш важливим є зворотний зв'язок. Діти, залежно від свого темпераменту, не завжди ініціюють спілкування з батьками, і успішність та інтенсивність зближення великою мірою залежать від того, як поводяться батьки [16]. Аналізуючи літературу, можна виділити п'ять типів соціально-психологічного клімату в сім'ї та відповідні тактики батьківського ставлення [23]:

– диктат – тотальний контроль батьків над дитиною;

– опіка – сприйняття дитини як такої, що не здатна діяти самостійно і потребує постійної, іноді нав'язливої, допомоги;

– конфронтація – безперервна конфліктна взаємодія між батьками та дитиною;

– мирне співіснування на основі невтручання – бездіяльність батьків і повне нехтування проблемами дитини;

– співпраця – спільна взаємодія батьків та дитини [23].

Важливим аспектом є те, як батьки оцінюють і реагують на поведінку дитини, оскільки ці реакції сприяють формуванню у дитини розуміння меж допустимого, а також підтримці чи корекції її дій. Це, у свою чергу, сприяє розвитку емоційної та соціальної компетентності особистості. Всі ці елементи разом створюють основу емоційного зв'язку, довіри та взаєморозуміння між батьками і дитиною, що значно впливає на її самовідчуття, самооцінку та здатність будувати стосунки із зовнішнім світом [15; 16].

К. Роджерс, представник гуманістичного напрямку, вважав, що спотворене сприйняття установок і цінностей може спричинити порушення дитячо-батьківських стосунків і виникнення в дитини сумнівів щодо батьківської любові. Він підкреслював, що для здорового розвитку дитини необхідно, щоб її реальне Я відповідало ідеалу, якого вона прагне досягти. Роджерс пропонував три ключових принципи для налагодження позитивної взаємодії між батьками та дітьми: уважно слухати дитину, сприяти вирішенню конфліктів так, щоб задоволені були обидві сторони, і відкрито виражати свої думки та почуття таким чином, щоб дитина могла їх зрозуміти [8].

У психологічній науці виокремлюють кілька основних аспектів гармонійних дитячо-батьківських взаємин [4]:

1. Задоволення основних потреб дитини в межах дитячо-батьківських взаємин, зокрема потреби в безпеці та емоційному зв’язку з іншими людьми, а також задоволення потреб, що виникають під час взаємодії, таких як визнання індивідуальності дитини та підтримка її відчуття самості.

2. Усвідомлення батьками унікальних характеристик дитини, враховуючи її фізіологічні, психологічні та соціальні аспекти.

3. Свідома і відповідальна організація батьками стилю взаємодії, що відповідає етапам розвитку дитини та її індивідуальним потребам [4].

Г. Крупник підкреслює, що тип дитячо-батьківських взаємин має значний вплив на розвиток особистості дитини. Те, як батьки взаємодіють з дитиною, які емоції та ставлення вони виражають, а також які цінності і настанови вони передають, визначає, чи буде дитина сприймати навколишній світ позитивно чи негативно. Це сприйняття має вирішальне значення для формування здорового та конструктивного самоусвідомлення дитини [14].

Отже, дитячо-батьківські стосунки є ключовим фактором у формуванні особистості дитини, її емоційного стану та соціальної адаптації. Вони визначають базові механізми взаємодії з оточенням і впливають на майбутні міжособистісні відносини. Гармонійні стосунки сприяють розвитку позитивного світосприйняття, тоді як дисфункціональні можуть стати

причиною емоційних труднощів і проблем у соціалізації. Розуміння структури дитячо-батьківських взаємин та їх впливу є необхідним для ефективної побудови виховного процесу й формування здорової особистості дитини.

1.2. Особливості підліткового віку як періоду становлення особистості

Період підліткового віку є своєрідним містком між дитинством і дорослим життям, коли відбувається інтенсивне формування характеру, емоційної сфери та вольових якостей. У цей час підліток усе більше усвідомлює себе як дорослу особистість, прагне самостійності, орієнтується на поведінку старших і намагається ухвалювати власні рішення. Водночас його поведінка залишається суперечливою: він може мислити і діяти по-дорослому, але водночас демонструвати дитячі реакції та імпульсивність. Таке поєднання дитячих і дорослих рис вимагає особливого розуміння з боку оточення, адже тактовне та делікатне спілкування сприяє гармонійному розвитку особистості підлітка [2].

Аналіз підліткового віку є однією з найобговорюваніших тем у віковій психології. Вперше питання, пов’язані з цим періодом, розглянув Ж.-Ж. Руссо, який виділив цей особливий етап у розвитку особистості та назвав його «періодом другого народження». Згодом, на початку XX століття, американський психолог С. Холл став автором першої фундаментальної праці, присвяченої підлітковому віку. Він порівнював цей період із епохою романтизму в історії людства, наголошуючи на його перехідному характері та визначаючи його як етап «бурі та натиску». С. Холл підкреслював, що підлітковий вік супроводжується труднощами у вихованні, схильністю до конфліктів і нестійким емоційним станом. Водночас він зазначав, що цей період має і позитивні риси – зокрема, формування «почуття індивідуальності» [11].

Згідно з періодизацією Е. Еріксона, підлітковий вік охоплює також юнацький період і триває приблизно від 12-13 до 19-20 років. Саме цей етап є визначальним для формування почуття особистісної ідентичності [5]. Якщо молода людина не зможе успішно розв'язати це завдання, вона може зіткнутися з невизначеністю щодо власного «Я», що призводить до явища «дифузії ідентичності». Такий розвиток подій часто супроводжується прагненням підлітка уникати дорослого життя якомога довше, а також негативним, навіть ворожим ставленням до соціальних ролей, які очікують від нього сім'я та суспільство [28].

Підлітковий вік традиційно визначають як період, що починається зі статевого дозрівання і завершується досягненням особистістю максимальної самостійності. Однак у сучасних умовах ці межі значно змінилися. Якщо раніше біологічне дозрівання починалося пізніше, то сьогодні цей процес стартує набагато раніше, тоді як соціальне дорослішання, навпаки, затримується. Сучасні дослідження визначають підлітковий вік у межах від 10 до 25 років, розподіляючи його на три основні етапи: молодший (10-13 років), середній (14-16 років) і старший (17-25 років). Цей період не обмежується лише статевим дозріванням і фізіологічними змінами – він супроводжується глибокими перетвореннями в характері, поведінкових реакціях і сприйнятті навколишнього світу [25].

Дослідники одностайні в тому, що підлітковий вік супроводжується суттєвими змінами в особистісному розвитку дитини. У процесі психічного розвитку в підлітковому та юнацькому віці постають такі ключові завдання як набуття автономії та незалежності від дорослих, передусім від батьків, а також формування власної ідентичності, що передбачає створення цілісного Я, яке гармонійно інтегрує різні аспекти особистісної структури [28]. Основною характеристикою цього періоду є становлення внутрішньої позиції дорослого, яка виступає центральним особистісним новоутворенням. Її формування зумовлене значними змінами як у внутрішньому світі підлітка, так і в його взаємодії із зовнішнім середовищем [32].

Багато українських психологів розглядають «почуття дорослості» як ключову характеристику розвитку особистості підлітка. Це відчуття відіграє важливу роль у його внутрішньому світі, оскільки підліток більше не бажає сприймати себе як дитину і вважає себе дорослим. Водночас він часто не усвідомлює, що дорослість передбачає відповідальність і серйозну діяльність. Через це виникає прагнення до так званої «зовнішньої зрілості», яка проявляється у наслідуванні дорослих – змінах у зовнішньому вигляді відповідно до модних тенденцій, надмірній зацікавленості темами сексуальності, а також у ризикованій поведінці, такій як куріння, вживання алкоголю чи наркотичних речовин. Разом із тим підлітки починають глибше усвідомлювати власні почуття, думки, настрої та стосунки з іншими [21].

Взаємини підлітків із дорослими зазнають змін під впливом нових почуттів, що виникають у зв’язку з прагненням до самостійності та самоствердження. У цей період вони починають чинити опір надмірному контролю з боку дорослих, дистанціюються від ідеалізованих авторитетів і наполегливо відстоюють власну думку, навіть якщо вона суперечить очікуванням оточення. Підлітки можуть ігнорувати вимоги дорослих щодо корекції своєї поведінки, оскільки прагнуть зменшити зовнішній контроль над собою. Вони особливо гостро реагують на обмеження своїх прав, сприймаючи їх як несправедливе втручання у власний простір [24].

Підлітки прагнуть до незалежності, але водночас потребують підтримки, захисту та довіри дорослих. Важливо не лише мати можливість ухвалювати власні рішення, а й отримувати визнання цієї самостійності [9]. Для підлітка велике значення має оцінка з боку дорослих, що впливає на формування його самооцінки. У цей період підлітки стають особливо чутливими до будь-яких суджень про свою особистість, що пояснює їхню емоційну вразливість і імпульсивні реакції на зауваження, які можуть здатися дорослим надмірними чи необґрунтованими [2].

Потреба в самоствердженні спонукає підлітка до поступового звільнення від залежності від дорослих, їхнього контролю та опіки. Процес

цього самоствердження включає розвиток трьох основних аспектів автономії: поведінкової, емоційної та інтелектуальної. Поведінкова автономія передбачає прагнення підлітка самостійно ухвалювати рішення без зовнішнього втручання чи контролю. Емоційна автономія виражається у поступовому подоланні дитячої емоційної залежності від батьків, формуванні більшої емоційної стійкості та самодостатності. Інтелектуальна автономія проявляється в бажанні самостійно мислити, аналізувати інформацію та приймати власні рішення, незалежно від впливу авторитетів [26].

Провідний вид діяльності в підлітковому віці визначає розвиток особистості. У цей період підлітки активно займаються інтимно-особистісним спілкуванням, встановлюючи глибокі стосунки з ровесниками. Колектив відіграє важливу роль у формуванні особистості підлітка. Прагнення знайти своє місце в групі, бути лідером чи пасивним учасником допомагає йому усвідомити свої прагнення і позицію. Важливу роль у цьому відіграють стосунки з сім'єю, які, коли побудовані на взаємоповазі та довірі, сприяють подоланню труднощів та розвитку соціального досвіду [30]. Підлітки також беруть участь у громадсько-корисній діяльності, шукаючи можливості бути корисними суспільству, а також виявляють себе в громадсько-значущих ініціативах. Одним з важливих аспектів є соціально-психологічне експериментування з власною ідентичністю, коли підлітки шукають своє місце в світі та експериментують із різними ролями. Це також супроводжується самовираженням через творчі проекти, що допомагає формувати їх індивідуальність [9].

Новоутвореннями підліткового віку, на думку деяких авторів, є відкриття «я» і усвідомлення власної індивідуальності, що спричиняє виникнення рефлексії. Особливістю рефлексії є те, що вона не тільки спрямовує свідомість на саму себе, але й змушує її перебудовуватись. Рефлексія сприяє «розширенню» свідомості, допомагаючи знаходити нові відносини і будувати нові об'єкти. Для цього вона включає в себе саморозуміння і розуміння іншого, самооцінку і оцінку інших тощо.

Центральним новоутворенням підліткового віку є Я-концепція – система уявлень людини про саму себе, що охоплює усвідомлення своїх фізичних, інтелектуальних, характерологічних, соціальних та інших властивостей. Я-концепція включає також самооцінку та суб'єктивне сприйняття впливу зовнішніх факторів на особистість. Розвиток самосвідомості і формування самооцінки є основними процесами в формуванні особистості підлітка [11].

Підлітковий вік характеризується вираженими психологічними особливостями, які часто об'єднуються під терміном «підлітковий комплекс». Цей комплекс включає непередбачувані перепади настрою від неконтрольованого задоволення до глибокої зневіри без явних причин. Підлітки часто проявляють полярні якості, які чергуються: чутливість до оцінок зовнішнього вигляду, здібностей та навичок поєднується з надмірною самовпевненістю і категоричними судженнями про інших. Сентиментальність може поєднуватися з надзвичайною чесністю, а сором'язливість – із сміливістю та бажанням бути визнаними. Крім того, підлітки можуть демонструвати боротьбу з владою, правилами і ідеалами, що супроводжується прагненням до незалежності, або ж обожнюванням тимчасових ідолів і чуттєвими фантазіями [21].

Соціальні та психологічні особливості підліткового віку мають великий вплив на поведінку підлітків, формуючи вікові поведінкові патерни. Ці особливості створюють «специфічні для підліткового віку поведінкові реакції на взаємодію з навколишнім світом» і можуть слугувати основою для формування більш стійких моделей девіантної поведінки. Ось деякі з типових для підлітків реакцій [3]:

1) Реакція емансипації, яка може проявлятися в явних формах, таких як грубість, впертість і ігнорування думок дорослих, а також у прихованих формах, наприклад, через сексуальну свободу або створення неформальних груп, що дозволяють виражати автономію від соціальних норм.

2) Реакція на групування з однолітками – важливе джерело інформації і новий тип емоційного контакту для підлітків, що неможливий у сім'ї. Ступінь

впливу групи визначається психологічними особливостями підлітка та соціальною спрямованістю групи, а також його місцем у внутрішньогруповій ієрархії.

3) Реакція на хобі – захоплення стає способом самовираження або досягнення соціального статусу серед однолітків, а також способом уникнути проблем у сім'ї чи школі.

4) Реакція, зумовлена сексуальним потягом – зростаючий сексуальний потяг може призводити до інтенсивних сексуальних фантазій, мастурбації і зацікавленості літературою чи фільмами на сексуальні теми. Неналежне статеве виховання може призвести до проблем у поведінці підлітків.

5) Реакція, зумовлена особливостями формування свідомості – підлітки починають виявляти підвищений інтерес до своєї зовнішності та фізичного розвитку, а також аналізувати свої розумові здібності та моральні якості [3].

Отже, підлітковий вік є періодом інтенсивних змін у психічному, емоційному та соціальному розвитку. Це час формування самосвідомості, пошуку власної ідентичності та прагнення до самостійності. Підлітки часто переживають суперечливі емоції: прагнення до незалежності поряд із потребою в підтримці дорослих. Важливими факторами розвитку є стосунки з родиною та однолітками, участь у соціальній діяльності. Розуміння цих процесів допомагає сприяти гармонійному розвитку підлітка, що є важливим етапом на шляху до дорослого життя.

1.3. Вплив сімейного виховання на формування особистості підлітка

Сім'я, як основний соціальний інститут, відіграє ключову роль у становленні особистості. Саме в родинному середовищі на ранніх етапах життя дитини формуються основи її характеру, закладаються важливі соціальні цінності, потреби, інтереси та установки. Це місце, де передаються

культурні традиції, життєві навички та духовні цінності. Сім'я надає дитині можливості для розвитку, самовираження і самоствердження. Незважаючи на зміни в системі суспільного виховання, родина залишається основним середовищем для розвитку дітей. До моменту досягнення повної фізичної та психологічної зрілості сім'я захищає дитину від стресів повсякденного життя та є важливим фактором соціокультурного впливу на її виховання і розвиток особистісних якостей [10].

Стосунки між батьками та дітьми, незалежно від типу родини, будуються на основі почуттів прихильності та безпеки. Розуміння навколишнього середовища та його впливу на дитину безпосередньо пов'язане з родинними стосунками. Саме вони допомагають дитині орієнтуватися у світі та мотивують її до вивчення навколишнього середовища. Отже, сім'я є основним фактором у процесі первинної соціалізації особистості. Враховуючи важливість цього процесу, можна сказати, що становлення особистості як повноцінної людини залежить від родини та того, наскільки вона активно бере участь у житті молодої особи. Проте, незважаючи на свою значущість, сім'я стикається з серйозними труднощами, зокрема під час підліткового віку – перехідного етапу між дитинством і дорослішанням, коли особистість дитини переживає важливі зміни [33].

Особливості взаємин між батьками та підлітками привернули увагу як українських, так і зарубіжних науковців, що стало підґрунтям для численних досліджень з цієї теми. Серед них можна відзначити таких українських вчених, як М. Боришевський, Г. Костюк, а також зарубіжних дослідників, зокрема Д. Баумринда, Е. Еріксона, Ж. Піаже, Ф. Райса, Е. Фромма, С. Холла. Питання сімейних взаємин і виховання активно вивчали також зарубіжні спеціалісти, як-от А. Адлер, Д. Акерман, Е. Берн, М. Мід, Л. Файнберг та К. Г. Юнг [29].

Підлітковий період потребує від батьків особливої уваги до змін, що відбуваються з їхньою дитиною, а також великого терпіння, виваженості та здатності побачити позитивні аспекти навіть у зухвалій поведінці підлітка. Важливо, щоб батьки могли адаптувати свою педагогічну стратегію,

враховуючи всі особливості цього вікового етапу. Вони повинні розуміти складність підліткового періоду для самої дитини, її фізичну нестабільність, емоційну змінність і незбалансованість реакцій, що є результатом гормональних змін. Батьки повинні вміти розпізнати і гідно оцінити появу нових «дорослих» рис у підлітка, таких як емпатія, прагнення розуміти переживання інших та готовність допомогти. Важливо підтримувати розвиток самосвідомості підлітка, допомогти йому усвідомити себе як дорослу особистість, що відрізняється від дитячого етапу, та заохочувати його інтерес до самопізнання [20].

У підлітковому віці змінюється роль батьків у житті дитини. У цей період у підлітків виникає власне коло спілкування, і вони більше часу проводять з однолітками, оскільки в них є спільні інтереси. Сприятливе оточення підлітка має величезний вплив на формування його особистості. Під час спілкування з ровесниками вони несвідомо засвоюють їх манеру спілкування, погляди, інтереси та поведінку [7]. Основним чинником, що визначає формування особистості підлітка, є його оточення. Сім’я повинна бути тим простором, який надає емоційну підтримку та відчуття прийняття, що створює сприятливі умови для розвитку позитивного психологічного клімату [24].

Вивчення впливу батьківських установок на формування образу Я є важливим аспектом для розуміння психологічного розвитку підлітків. Переконання та цінності батьків стають основою для формування самоідентичності та внутрішнього світу молодої особистості. Негативні або обмежуючі установки можуть викликати внутрішні суперечності і знижувати самооцінку, тоді як підтримка і позитивне ставлення з боку батьків створюють умови для розвитку впевненості в собі та гармонійного самовизначення.

Дослідження впливу сімейного середовища на самооцінку підлітків наголошує на важливості родини для психологічного становлення молодої особистості. Саме сім’я є основним чинником, що формує сприйняття підлітком себе та своїх можливостей. Підтримуюче і позитивне середовище

сприяє розвитку здорової самооцінки, почуття власної цінності та впевненості в своїх переконаннях. Натомість, негативний вплив родинних конфліктів і напружених відносин може серйозно пошкодити самооцінку підлітка, викликаючи внутрішні сумніви та невпевненість у власних силах [6].

Одним з основних аспектів дитячо-батьківських відносин є характер емоційного зв'язку між членами сім'ї. В рамках емоційних переживань, що виникають через взаємодію в родині, формуються почуття, які впливають на розвиток певних рис характеру дитини. Наприклад, безумовне прийняття дитини з боку батьків задовольняє її основні потреби в безпеці, любові та підтримці, що, в свою чергу, сприяє формуванню почуття власної цінності та розвитку таких рис, як впевненість, рішучість, незалежність і самостійність. У близьких емоційних стосунках з'являється позитивне ставлення до інших людей, що веде до розвитку дружелюбності, відкритості, щирості, толерантності та турботливості. Коли дитина не сприймає інших як ворогів, вона не відчуває потреби захищатися чи ізолюватися, що зменшує ймовірність формування таких рис, як замкнутість, агресивність, байдужість і брехливість. Безумовне емоційне прийняття сприяє загальному психологічному благополуччю дитини, розвиваючи її оптимізм, життєрадісність і почуття гумору [22].

У випадку дисгармонії в родинних відносинах, це може призвести до формування в дитини агресивності, ворожості, непостійності та асоціального стилю поведінки. Стосунки між батьками та підлітком мають значний вплив на розвиток особистості. Якщо основні потреби дитини не задовольняються, це може викликати виникнення негативних рис. Для гармонійного розвитку особистості підлітка важливо, щоб батьки залишалися емоційно врівноваженими та стабільними [7]. Коли батьки ставляться до дитини байдужо через свою емоційну незрілість, це призводить до формування у дитини «емоційної нечутливості». Інфантильність батьків проявляється в холодності, байдужості і відсутності уваги до потреб дитини. В результаті вона виростає з відчуттям неважливості і самотності. В стосунках з іншими

людьми така дитина часто виявляє низьку емпатію і не може будувати глибоких і стабільних зв'язків. Вона також слабо проявляє свої почуття, що ускладнює її взаємодію з оточенням. Така байдужість з боку батьків погано впливає на самосприйняття дитини, сприяючи розвитку комплексів і низької самооцінки. Для компенсації цієї нестабільності дитина може почати принижувати інших або демонструвати манірну поведінку, намагаючись привернути увагу через емоційні і драматизовані вчинки [22].

Відкрите емоційне відторгнення або негативне ставлення до дитини стає джерелом численних порушень у її особистісному розвитку та веде до девіацій. Це призводить до формування таких рис характеру, як злість, жорстокість, агресивність, брехливість та інші. У діяльності така дитина виявляється неорганізованою, лінивою, безвідповідальною, вона виконує завдання абияк, не переймаючись результатами своєї праці. Проблеми у сімейних стосунках, а також вплив жорстких взаємин з підлітками посилюють соціальну дезадаптацію, яка переноситься на інші сфери взаємодії з оточенням. Якщо в родині панує погрожуюча чи принизлива атмосфера, це формує у дитини сприйняття світу як загрозливого, що переноситься на її міжособистісні стосунки поза родиною [31].

Теоретичний аналіз літератури дає змогу зробити висновок, що сімейне виховання має більш емоційний характер, ніж інші форми виховання, оскільки основною його силою є батьківська любов до дітей, яка стимулює взаємне почуття дітей до батьків. Допомога дитині в подоланні складних життєвих ситуацій, у поясненні, інформуванні та формуванні оцінки різних аспектів життя є ключовою функцією батьків у підлітковому віці. У цей період підліток активно опановує соціальні ролі дорослої людини, його коло спілкування швидко зростає, і, незважаючи на прагнення до самостійності, він гостро потребує досвіду та підтримки старших. Цю роль батьків усвідомлюють і самі підлітки [29].

Успіх взаємин між батьками та дітьми значною мірою залежить від того, наскільки батьки залучені до життя дитини та готові разом з нею долати

труднощі. На цьому етапі важливо правильно визначити проблему, з якою стикається підліток. Батьківське втручання стає ефективним, коли батьки разом із дитиною не лише ідентифікують проблему, але й знаходять шляхи її вирішення та реалізують їх. Це можливо лише в тому випадку, якщо батьки здатні співпереживати переживанням своєї дитини [33].

Особливості дитячо-батьківських відносин, що впливають на становлення особистості підлітка, включають кілька ключових чинників, виділених Ф. Райсом та іншими психологами [7]:

1) Активна зацікавленість батьків у житті дитини та їхня підтримка. Підтримка з боку батьків сприяє розвитку довірчих стосунків і здорової самооцінки підлітка, допомагаючи досягати успіхів у навчанні та гармонійному розвитку.

2) Емпатія та здатність батьків слухати і розуміти почуття підлітка. Коли батьки можуть співпереживати та розуміти емоції дитини, вони створюють атмосферу безпеки та захищеності. Відсутність емпатії може призвести до байдужості підлітка до оточуючих і його внутрішньої ізоляції.

3) Емоційна близькість і взаєморозуміння в стосунках. Батьки, які мають емоційну близькість і взаєморозуміння з підлітком, сприяють розвитку відкритості, довіри і здатності любити. Переважання байдужості та непорозумінь може призвести до замкнутості і труднощів у вираженні почуттів.

4) Визнання підлітка дорослою особистістю. Коли батьки ставляться до підлітка як до дорослої людини, здатної приймати самостійні рішення, це стимулює розвиток індивідуальності, самостійності і впевненості, а також зміцнює зв’язок між батьками і підлітком.

5) Позитивний приклад батьків. Батьки, що демонструють позитивний результат своїми вчинками, стають для підлітка зразком для наслідування, що дає йому впевненість у правильності своїх дій та комфорт у навколишньому світі.

6) Гнучкість у підходах до виховання. Жорстка і незмінна позиція батьків у вихованні може призвести до конфліктів і зниження самооцінки підлітка [7].

Отже, ключову роль у дитячо-батьківських стосунках відіграє саме роль батьків. Те, як батьки ставляться до підлітка, скільки свободи вони дають, наскільки довіряють та проявляють любов і емпатію, безпосередньо впливає на гармонійний розвиток особистості підлітка. Взаємини, засновані на підтримці, повазі та взаєморозумінні, допомагають підлітку сформувати здорову самооцінку та стійкість до життєвих труднощів. Підтримка батьків дозволяє йому відчувати себе впевнено у соціумі, а також стимулює розвиток таких важливих якостей, як відповідальність, самостійність і здатність до самопізнання.

Висновки до першого розділу

Отже, дитячо-батьківські стосунки мають вирішальне значення для формування особистості дитини, її емоційного стану та здатності адаптуватися в соціумі. Ці стосунки створюють фундамент для розвитку самооцінки, самоусвідомлення та соціальних навичок, що особливо важливо в підлітковому віці, коли молоді люди переживають значні зміни в психічному та емоційному плані. Батьки відіграють ключову роль у підтримці цього процесу, адже саме їхнє ставлення до дитини, рівень довіри та любові створюють основу для подальшого розвитку підлітка. Якщо взаємини з батьками гармонійні, вони допомагають сформувати у підлітка стійку самооцінку, відповідальність, самостійність і здатність до самопізнання, що є важливими характеристиками для успішної соціалізації та адаптації в дорослому житті.

З іншого боку, дисфункціональні стосунки можуть стати причиною серйозних емоційних труднощів, проблем у взаємодії з однолітками та у соціалізації. Тому розуміння особливостей та важливості дитячо-батьківських взаємин є необхідним для створення ефективних виховних практик та для підтримки здорового розвитку дитини на всіх етапах її дорослішання. Врахування цих факторів у виховному процесі дозволяє не лише зміцнити стосунки в родині, але й сприяє формуванню сильних, впевнених у собі та емоційно стабільних особистостей, які будуть готові до життєвих викликів і зможуть успішно функціонувати в суспільстві.

РОЗДІЛ 2
ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ СТОСУНКІВ НА ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКА

2.1. Методична база та організація дослідження

Метою нашого дослідження було теоретичне обґрунтування та емпіричне вивчення впливу особливостей дитячо-батьківських взаємин на формування особистості підлітка, а також розробка психолого-педагогічної програми, спрямованої на покращення цих взаємин з метою підтримки гармонійного розвитку підлітків.

Процедура дослідження особливостей впливу дитячо-батьківських стосунків на формування особистості підлітка передбачала виконання таких етапів:

1. Підбір та обґрунтування психодіагностичного інструментарію для дослідження особливостей дитячо-батьківської взаємодії та її впливу на особистісний розвиток підлітків.

2. Здійснення емпіричного дослідження серед підлітків з метою виявлення характерних особливостей сімейної взаємодії та їх зв’язку з особистісними проявами.

3. Аналіз та інтерпретація емпіричних даних для встановлення зв’язку між параметрами батьківського впливу та показниками розвитку особистості підлітків.

4. Розробка програми, спрямованої на покращення дитячо-батьківських стосунків як засобу гармонізації особистісного розвитку підлітків.

У процесі реалізації першого завдання було здійснено комплексний аналіз психодіагностичних методик, спрямованих на вивчення особливостей дитячо-батьківської взаємодії та її впливу на формування особистості підлітка. З-поміж наявного психодіагностичного інструментарію були обрані ті

методики, які найбільш повно відповідають цілям і завданням емпіричного етапу дослідження.

Для діагностики характеру дитячо-батьківських взаємин та їхнього зв'язку з особистісними характеристиками підлітків було підібрано такий психодіагностичний інструментарій:

1. Опитувальник «Поведінка батьків і ставлення підлітків до них» (ADOR).

2. Опитувальник «Взаємодія з дитиною» (ВБД) (підлітковий варіант).

3. Шкала самооцінки М. Розенберга.

4. Короткий п'ятифакторний опитувальник особистості TIPI (TIPI-UKR) в адаптації М. Кліманської, І. Галецької.

Емпіричне дослідження, спрямоване на вивчення особливостей дитячо-батьківських взаємин та їхнього впливу на формування особистості підлітків, було проведене в онлайн-форматі з використанням сервісу Google Forms. У дослідженні взяли участь підлітки різного віку, які на момент участі були учнями закладів загальної середньої освіти. Загальна вибірка становила 50 респондентів віком від 12 до 16 років, з яких 25 дівчат та 25 хлопців.

1. Опитувальник «Поведінка батьків і ставлення підлітків до них» (ADOR) було використано для вивчення ставлень, поведінки та методів виховання батьків, як вони сприймаються підлітками. Перед обстеженням підлітка йому пояснюють мету дослідження та надають інструкції. Потім підліток заповнює реєстраційний бланк для кожного з батьків окремо: спочатку оцінюються виховні принципи матері, після чого підліток отримує аналогічний бланк для батька. Це дозволяє отримати окрему інформацію про ставлення підлітка до кожного з батьків. Опитувальник складається з 50 запитань, на які респондент має відповісти варіантами «так», «частково» або «ні». У результаті виконання цієї методики можна отримати показники за такими шкалами: позитивний інтерес, директивність, ворожість, автономність, непослідовність. Ці шкали дозволяють отримати глибше розуміння взаємодії підлітка з батьками та їхнього впливу на розвиток особистості підлітка.

2. Для вивчення характеристик взаємодії між батьками та дітьми було використано опитувальник **«Взаємодія з дитиною» (ВБД) (підлітковий варіант).** Опитувальник включає 10 шкал для оцінки різних аспектів взаємодії між батьками та дітьми. Батькам і дітям пропонується оцінити ступінь згоди з кожним твердженням за 5-бальною шкалою, де 1 бал означає, що твердження абсолютно не підходить, а 5 балів – що твердження цілком відповідає дійсності. Шкали оцінюють такі характеристики взаємодії: невибагливість-вибагливість, м'якість-строгість, автономність-контроль, емоційна дистанція-емоційна близькість, відкидання-прийняття, відсутність співпраці-співробітництво, незгода-згода, непослідовність-послідовність, авторитетність батьків, задоволеність відносинами. Ці шкали дозволяють отримати детальну оцінку взаємодії між батьками та дітьми, що допомагає зрозуміти динаміку їхніх стосунків.

3. Шкала самооцінки М. Розенберга була використана для оцінки загального рівня самооцінки підлітка. Методика включає 10 тверджень, які стосуються загального відчуття щодо себе. Для кожного твердження потрібно вибрати одну з чотирьох можливих відповідей: «ПП» – якщо повністю погоджуєтесь; «П» – якщо погоджуєтесь, «НП» – якщо не погоджуєтесь; «ПНП» – якщо повністю не погоджуєтесь. Після заповнення опитувальника необхідно підсумувати бали, отримані за кожне твердження. Чим вищий загальний бал, тим вищою є самооцінка.

4. Короткий п'ятифакторний опитувальник особистості TIPI був використаний для виявлення особливостей рис особистості підлітка. Цей інструмент оцінює особистість за п'ятифакторною моделлю, що включає такі основні риси: екстраверсія – соціальна активність, комунікабельність, енергійність; доброзичливість – здатність до альтруїзму, довіри і співчуття; сумлінність – організованість, відповідальність і дисциплінованість; емоційна стабільність (невротизм в зворотному вимірі) – здатність до стресостійкості, спокій і впевненість; відкритість до нових вражень і досвіду. Опитувальник

складається з 10 тверджень, по два для кожної з перерахованих рис. Учасникам пропонується оцінити свою згоду або незгоду з кожним твердженням за семибальною шкалою, де 1 – «цілком не згоден», а 7 – «цілком згоден».

Отже, у рамках проведеного дослідження було здійснено підбір та обґрунтування психодіагностичних методик, які дозволяють оцінити вплив дитячо-батьківських взаємин на формування особистості підлітка. Обраний інструментарій дав змогу не лише вивчити особливості цих взаємодій, але й визначити ключові психологічні фактори, що сприяють розвитку підлітка в умовах гармонійних батьківських стосунків.

2.2. Аналіз результатів емпіричного дослідження

Відповідно до поставлених нами мети та завдань, було здійснено аналіз та інтерпретацію результатів емпіричного дослідження впливу дитячо-батьківських взаємин на формування особистості підлітка. Для виявлення особливостей ставлення підлітків до поведінки та методів виховання батьків було використано опитувальник «Поведінка батьків і ставлення підлітків до них» (ADOR). Даний опитувальник дозволяє оцінити такі параметри, як позитивний інтерес, директивність, ворожість, автономність та непослідовність у стосунках з батьками, що дає змогу комплексно зрозуміти, яким чином батьківська поведінка впливає на психоемоційний стан та формування характеру підлітка. З метою наочного представлення особливостей сприйняття підлітками поведінки та виховних впливів обох батьків, результати дослідження були зведені у порівняльну таблицю. Це дозволяє чітко простежити подібності й відмінності у ставленні до матері та батька за всіма шкалами опитувальника ADOR. Отримані результати продемонстровано у табл. 2.1.

Таблиця 2.1

Порівняльний аналіз ставлення підлітків до матері та батька за шкалами опитувальника ADOR, у %

Шкала	Рівень	Мати	Батько
Позитивний інтерес	Високий	46%	60%
	Середній	24%	16%
	Низький	30%	24%
Директивність	Високий	0%	2%
	Середній	12%	22%
	Низький	88%	76%
Ворожість	Високий	36%	44%
	Середній	38%	34%
	Низький	26%	22%
Автономність	Високий	70%	70%
	Середній	20%	12%
	Низький	10%	18%
Непослідовність	Високий	64%	62%
	Середній	26%	26%
	Низький	10%	12%

Відповідно до табл. 2.1, можемо простежити відмінності у сприйнятті підлітками поведінки батька та матері за п’ятьма шкалами, що дозволяє глибше зрозуміти характер їх взаємин із кожним із батьків. Показники за шкалою позитивного інтересу, яка відображає емоційну теплоту, зацікавленість батьків у житті підлітка, готовність до діалогу, увагу та підтримку без тиску чи грубої сили, вказують, що батько частіше сприймається підлітками як той, хто демонструє щирий інтерес і прийняття (високий рівень – 60%), ніж мати (46%). Однак при цьому 30% респондентів вказали на низький рівень позитивного інтересу з боку матері, тоді як щодо

батька таких відповідей – 24%. Це може вказувати на те, що, попри більшу емоційну відкритість батька, в окремих випадках підлітки все ж не відчувають від нього достатньої підтримки, проте в цілому емоційне прийняття з його боку проявляється частіше.

За шкалою директивності, яка показує прагнення батьків до контролю та лідерства у взаємодії з дитиною, орієнтованого на моральні настанови та особистий авторитет, обидва батьки оцінені досить низько. У батька низький рівень директивності відзначили 76% підлітків, у матері – 88%, що говорить про те, що в обох випадках батьки рідко проявляють контроль або авторитарність у спілкуванні. Така невисока директивність може мати як позитивні (відсутність тиску), так і негативні наслідки (нестача орієнтирів та структурованості для дитини). Цікаво, що повністю відсутній високий рівень директивності у матері (0%), тоді як у батька хоч і незначно, але присутній (2%).

Шкала ворожості, яка відображає ступінь емоційної холодності, надмірної критики, вимогливості або відкидання, виявила відносно високі показники як у ставленні батька (високий рівень – 44%), так і матері (36%). Це тривожний сигнал, що може свідчити про часте застосування батьками неприйнятної, дистанційованої або надмірно критичної моделі спілкування. Особливо помітним є високий рівень ворожості у ставленні батька, що може говорити про більшу емоційну дистанцію чи відсутність підтримки з його боку у частини підлітків. Середній рівень за цією шкалою теж присутній у великої частки респондентів (34% – батько, 38% – мати), що вказує на певну нестабільність у їхній емоційній взаємодії.

За шкалою автономності, яка характеризує рівень залученості батьків у життя дитини, їхню емоційну доступність і здатність до взаємодії, у 70% випадків як батько, так і мати оцінені як такі, що демонструють високий рівень автономності. Це може свідчити про формальність у виховній поведінці, незначний рівень включеності у повсякденні справи підлітка, недостатній емоційний контакт. Частіше така поведінка сприймається як байдужість або

відстороненість. Проте середній рівень автономності трохи вищий у матері (20%) ніж у батька (12%), що може свідчити про дещо більшу гнучкість у її поведінці.

Шкала непослідовності оцінює ступінь передбачуваності, логічності й послідовності виховних впливів з боку батьків. Тут обидва показники є досить високими: 62% респондентів зазначили високий рівень непослідовності у батька і 64% – у матері. Це свідчить про те, що підлітки часто не розуміють, як саме поведуть себе батьки у певних ситуаціях, що порушує почуття безпеки, викликає тривогу й дезорієнтацію. Середній рівень (26%) також є показовим, адже вказує на ще більшу варіативність сприйняття виховної поведінки. Низький рівень непослідовності (тобто передбачуваність) спостерігається лише у 12% (батько) і 10% (мати), що є досить низьким показником.

Таким чином, хоч підлітки частіше сприймають батька як більш емоційно відкритого і теплішого у взаємодії, водночас вони відзначають значну емоційну дистанцію, ворожість і непослідовність у його поведінці. Мати ж хоч і менш директивна, сприймається як не до кінця емоційно приймаюча й також непослідовна у вихованні. Таке поєднання факторів може негативно впливати на формування внутрішньої стабільності, самооцінки й емоційного фону підлітків.

Для дослідження особливостей взаємодії між батьками та підлітками було застосовано опитувальник «Взаємодія з дитиною» (ВБД) (підлітковий варіант). Шкали, що входять до складу методики, охоплюють такі параметри взаємодії, як рівень вимог до дитини (невибагливість – вибагливість), стиль виховання (м’якість – строгість), ступінь контролю (автономність – контроль), емоційна залученість (емоційна дистанція – емоційна близькість), прийняття або відкидання дитини, рівень співпраці, ступінь згоди у спілкуванні, послідовність у виховних діях, наявність або відсутність батьківського авторитету, а також загальне задоволення взаєминами з батьками. Для повнішого розуміння особливостей взаємодії з матір’ю та батьком, результати

цього дослідження також було представлено у вигляді порівняльної таблиці, що дозволяє наочно проаналізувати подібності й відмінності у сприйнятті підлітками виховного впливу з боку кожного з батьків. Отримані результати продемонстровано у табл. 2.2.

Таблиця 2.2

Порівняльний аналіз взаємодії підлітків з матір'ю та батьком за шкалами опитувальника «Взаємодія батьків з дитиною», у %

Шкала	Рівень	Мати	Батько
Невибагливість-вимогливість	Високий	44%	40%
	Середній	50%	54%
	Низький	6%	6%
М'якість-строгість	Високий	2%	2%
	Середній	34%	40%
	Низький	64%	58%
Автономність-контроль	Високий	4%	2%
	Середній	82%	88%
	Низький	14%	10%
Емоційна дистанція - близькість	Високий	68%	60%
	Середній	30%	38%
	Низький	2%	2%
Відкидання-прийняття	Високий	30%	32%
	Середній	68%	68%
	Низький	2%	0%
Відсутність співробітництва-співробітництво	Високий	76%	78%
	Середній	22%	20%
	Низький	2%	2%
Незгода - згода	Високий	18%	20%
	Середній	80%	78%
	Низький	2%	2%

Продовження таблиці 2.2

Непослідовність - послідовність	Високий	4%	4%
	Середній	38%	30%
	Низький	58%	66%
Авторитетність	Високий	74%	74%
	Середній	24%	24%
	Низький	2%	2%
Задоволеність взаєминами	Високий	62%	62%
	Середній	36%	36%
	Низький	2%	2%

Відповідно до табл. 2.2, розподіл відповідей підлітків за шкалами методики «Взаємодія з дитиною» свідчить про різний ступінь вираженості певних характеристик виховної взаємодії з боку матері та батька. За шкалою «невибагливість – вимогливість» більшість підлітків (по 50% і 54% відповідно) сприймають обох батьків як помірковано вимогливих. Проте високий рівень вимогливості частіше приписується матері (44%) порівняно з батьком (40%), що свідчить про більш послідовне і структуроване виховання з її боку. Низькі показники вимогливості (по 6%) характерні для обох батьків, що може свідчити про окремі випадки недостатнього контролю чи поблажливості.

У шкалі «м’якість–строгість» переважна більшість дітей оцінили батьків як м’яких – 64% щодо матері та 58% щодо батька. Це свідчить про лояльність у ставленні до дитини, надання свободи у прийнятті рішень та уникнення жорстких санкцій. Високий рівень строгості відзначено лише у 2% відповідей, що підтверджує загальну тенденцію до м’якості у стилі взаємодії. Проміжний, середній рівень, мають 34% у матерів і 40% у батьків, що може свідчити про певну гнучкість у підходах: батьки можуть бути як поблажливими, так і суворими, залежно від ситуації.

Шкала «автономність–контроль» показала, що більшість підлітків (82% – мати, 88% – батько) відчувають помірковане поєднання контролю з наданням свободи, тобто батьки здебільшого дозволяють дітям проявляти ініціативу, але в межах узгоджених правил. Високий рівень контролю, при якому дитина не має достатньої свободи, виявлено у незначного відсотка – 4% у матерів та лише 2% у батьків. Низький рівень контролю – 14% у матерів та 10% у батьків – свідчить про практично повну автономію дитини, коли батьки майже не втручаються в її діяльність.

Шкала «емоційна дистанція – емоційна близькість» показує домінування високого рівня емоційної близькості: 68% щодо матері та 60% щодо батька. Це означає, що більшість підлітків відчувають тепло, відкритість і підтримку у стосунках із батьками. Середній рівень (30% – мати, 38% – батько) свідчить про помірковану емоційну залученість, тоді як низький рівень (лише по 2%) – про рідкісні випадки емоційного віддалення.

У параметрі «відкидання–прийняття» простежується тенденція до позитивного емоційного ставлення: 68% підлітків зазначають середній рівень, а 30% – високий рівень прийняття з боку матері; щодо батька ці показники становлять відповідно 68% і 32%. Це свідчить про загальне відчуття підтримки та прийняття, що є важливим для емоційного розвитку дитини. Лише у поодиноких випадках підлітки відчувають емоційне відторгнення (2% у матерів, 0% у батьків).

У шкалі «відсутність співробітництва – співробітництво» більшість респондентів відзначили високий рівень співпраці з обома батьками: 76% з матір’ю та 78% з батьком. Це свідчить про здатність батьків будувати взаємодію на основі партнерства, враховувати думку дитини, домовлятися та спільно вирішувати проблеми. Низький рівень співпраці майже не зустрічається (лише 2% у кожному випадку).

Шкала «незгода – згода» також демонструє схожі результати: середній рівень згоди – у 80% у матерів і 78% у батьків, що говорить про переважно

злагоджені, але не завжди безконфліктні стосунки. Високий рівень згоди (18% у матерів і 20% у батьків) засвідчує наявність гармонійних відносин у частини сімей.

Високі показники за шкалою «непослідовність–послідовність» (лише 4% і в мами, і в тата) свідчать про дуже невеликий відсоток підлітків, які сприймають взаємодію з батьками як узгоджену та передбачувану. Натомість більшість оцінюють батьків як скоріше непослідовних: 38% для матері та 30% для батька віднесли поведінку до середнього рівня, а 58% і 66% відповідно вказали на низьку послідовність. Це свідчить про те, що діти часто стикаються з відсутністю чітких правил або коливанням у реакціях батьків, що може спричиняти труднощі в побудові почуття безпеки та довіри.

Щодо шкали «авторитетність батьків», то вона показує, наскільки підлітки сприймають матір і батька як авторитетів – тих, до чиєї думки вони дослухаються, чиє ставлення для них важливе. Тут спостерігається симетрія: 74% опитаних зазначили високий рівень авторитетності як у матері, так і в батька, 24% – середній, і лише 2% – низький. Це свідчить про те, що незалежно від інших показників (навіть якщо мають зауваження до послідовності чи строгості), більшість підлітків загалом визнають і шанують батьків як значущих фігур у своєму житті.

Шкала «задоволеність взаєминами» дозволяє оцінити, наскільки підлітки задоволені емоційною якістю свого зв’язку з батьками. Тут спостерігаються практично ідентичні результати: 62% учасників дослідження задоволені стосунками як з матір’ю, так і з батьком, 36% – мають середній рівень задоволеності, й лише 2% вказують на низький. Це означає, що попри певні суперечності, як-от емоційна віддаленість або непослідовність, загальна картина взаємодії з батьками залишається для більшості позитивною.

Отже, порівняльний аналіз результатів показує, що в більшості випадків взаємодія з матір’ю і батьком сприймається як позитивна та підтримувальна, з незначними відмінностями у сприйнятті строгості, емоційної близькості й

послідовності. Мати в деяких аспектах здається більш вимогливою та м'якою, а батько – більш послідовним і схильним до співпраці.

Для визначення індивідуально-психологічних особливостей підлітків було використано короткий п'ятифакторний опитувальник особистості TIPI, що дозволяє оцінити особистість за такими базовими рисами як екстраверсія, доброзичливість, сумлінність, емоційну стабільність, а також відкритість до нового досвіду. Результати, отримані за даною методикою, представлені на рис. 2.3.

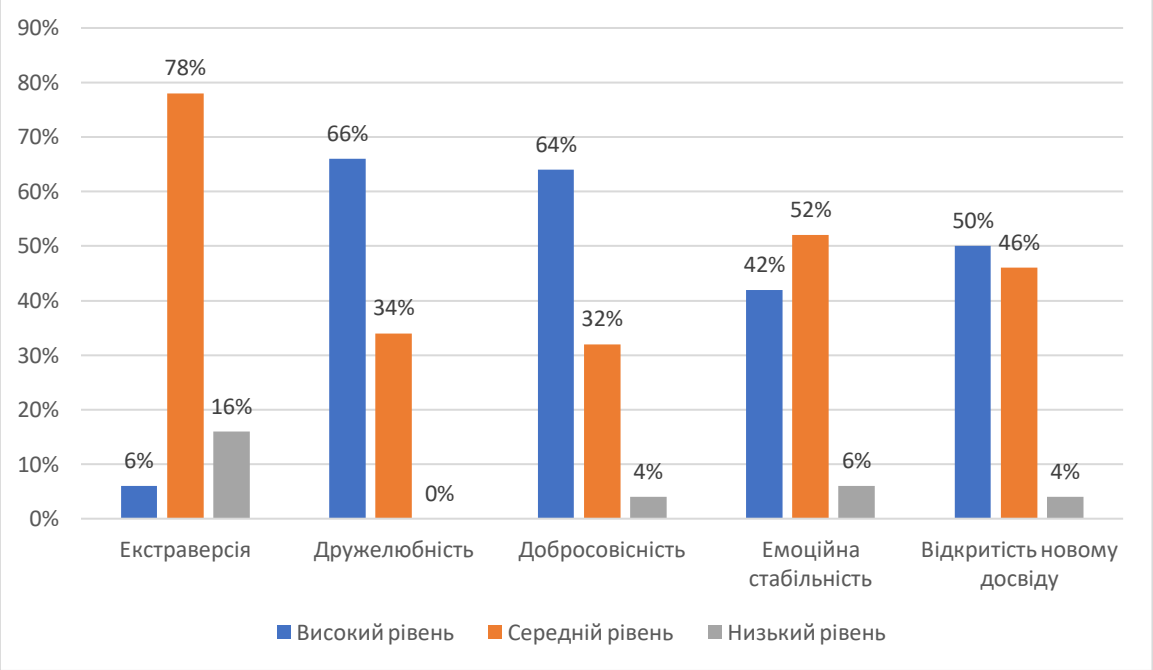

Рис. 2.3. Розподіл досліджуваних відповідно до рівня вираженості певних характеристик особистості, у %

Відповідно до рис. 2.3., більшість підлітків мають середній рівень екстраверсії – таких 78%. Це означає, що вони здебільшого демонструють помірну соціальну активність: здатні взаємодіяти з іншими, проте не є надмірно відкритими чи комунікабельними. Вони можуть відчувати потребу у спілкуванні, однак уникають гучного середовища або великої кількості людей. Водночас лише 6% мають високий рівень екстраверсії, тобто ці підлітки вирізняються активністю, енергійністю, товариськістю, і, ймовірно, охоче беруть участь у соціальних ініціативах, є лідерами у групі. Проте 16% мають

низький рівень екстраверсії, що може свідчити про схильність до інтровертованої поведінки – вони надають перевагу усамітненню, можуть бути емоційно стриманими, менш охоче вступають у нові соціальні контакти.

У контексті дружелюбності (доброзичливості) 66% підлітків демонструють високий рівень цієї риси, що свідчить про позитивне ставлення до оточення, здатність до співпереживання, розуміння інших, щирість та відкритість. Інші 34% мають середній рівень, що вказує на помірну здатність до налагодження стосунків, деяку вибірковість у контактах, але при цьому – готовність до співпраці. Важливо підкреслити, що жоден з опитаних не має низького рівня дружелюбності, що загалом свідчить про позитивне соціальне функціонування.

Щодо добросовісності, 64% підлітків демонструють її високий рівень, тобто вони організовані, відповідальні, дисципліновані, вміють доводити справу до кінця, ставити цілі й досягати їх. Це також може свідчити про високу навчальну мотивацію та вміння контролювати свою поведінку. 32% мають середній рівень – це означає, що вони здатні проявляти відповідальність, проте можуть бути менш зосередженими або організованими. Лише 4% показали низький рівень, що може свідчити про імпульсивність, труднощі з плануванням і підтриманням стабільного темпу діяльності.

У шкалі емоційної стабільності (невротизм у зворотному вимірі) 52% підлітків мають середній рівень, що свідчить про відносну емоційну врівноваженість, але з імовірною схильністю до занепокоєння або емоційної вразливості в стресових ситуаціях. 42% мають високий рівень емоційної стабільності, тобто вони здатні зберігати спокій у напружених обставинах, мають внутрішню впевненість і добру стресостійкість. Тільки 6% мають низький рівень, що може вказувати на тривожність, схильність до емоційної нестабільності, переживання, що легко виникають під впливом зовнішніх подразників.

Щодо відкритості до нового досвіду, 50% підлітків мають високий рівень цієї риси, що свідчить про гнучкість мислення, допитливість,

креативність, інтерес до всього нового, любов до знань і готовність змінюватися. 46% мають середній рівень, що говорить про помірну відкритість, де схильність до інновацій поєднується з обережністю. Лише 4% мають низький рівень, тобто схильні до консерватизму, важче сприймають зміни, менш охоче експериментують або пробують щось нове.

Для дослідження загального рівня самооцінки підлітків було використано шкалу самооцінки М. Розенберга, яка дозволяє визначити, наскільки позитивно або негативно особа оцінює саму себе, власну значущість та здатність до самореалізації. Отримані результати продемонстровано на рис. 2.4.

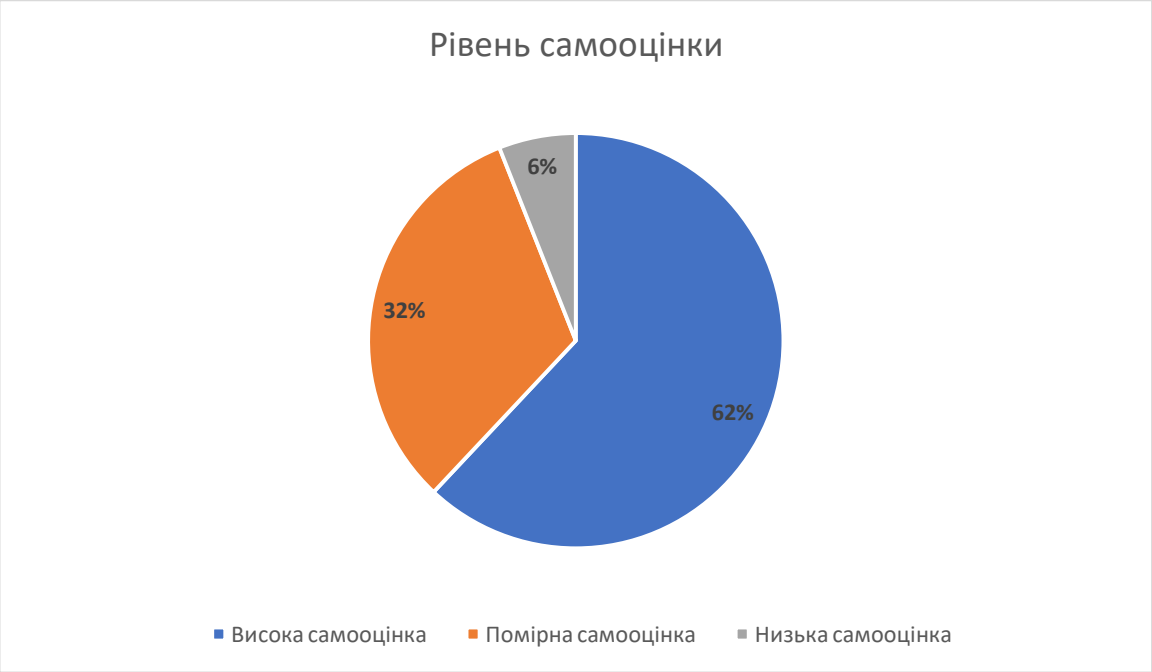

Рис. 2.4. Розподіл досліджуваних відповідно до рівня самооцінки, у %

Згідно з рис. 2.4., 62% підлітків оцінюють себе позитивно, що вказує на їхню впевненість у собі та задоволеність своїм становищем. Вони, ймовірно, мають здатність долати труднощі і вірять у свої сили, що є важливим аспектом психологічного благополуччя. 32% підлітків мають середній рівень самооцінки, що означає, що вони можуть мати моменти сумнівів або невизначеності щодо себе. Вони в цілому можуть бути задоволені своєю особистістю, але іноді можуть відчувати тривогу або нестабільність у

самооцінці, що може виникати залежно від ситуацій або соціальних взаємодій. Низька самооцінка у 6% підлітків свідчить про те, що ця невелика група може мати проблеми із самоприйняттям або відчувати себе неадекватними в певних ситуаціях. Такі підлітки можуть стикатися з труднощами у соціальних взаємодіях або переживати емоційні труднощі через свою невпевненість.

З метою забезпечення якісного аналізу результатів було здійснено статистичну обробку даних за окремими критеріями із використанням коефіцієнта кореляції Пірсона. У ході кореляційного аналізу було виявлено наявність взаємозв'язків між характеристиками особистості (екстраверсія, доброзичливість, добросовісність, емоційна стабільність, відкритість новому досвіду) та особливостями ставлення батьків за шкалами методики ADOR. Отримані результати продемонстровано у табл. 2.5. (ставлення батька) та табл. 2.6 (ставлення матері).

Таблиця 2.5

Результати кореляційного аналізу між характеристиками особистості та особливостями ставлення батька до підлітків

Шкала	Екстраверсія	Доброзичливість	Добросовісність	Емоційна стабільність	Відкритість досвіду
ПІ	r = -0,13870	r =0,716747	r = 0,514606	r = 0,57804	r = 0,53814
Д	r = -0,07871	r = -0,27884	r = -0,40453	r = -0,2349	r = -0,2067
В	r = -0,22923	r = -0,28262	r = -0,32421	r = -0,2791	r = - 0,2621
А	r = -0,13941	r = 0,664445	r = 0,450768	r = 0,51338	r = 0,37693
Н	r = -0,14032	r = 0,320907	r = 0,266193	r = 0,25971	r = 0,13004

Умовні позначення: ПІ – позитивний інтерес, Д – директивність, В – ворожість, А – авторитетність, Н – непослідовність.

Було встановлено статистично значущі кореляційні зв’язки між: позитивним інтересом батька та дружелюбністю, добросовісністю, емоційною стабільністю, відкритістю до нового досвіду; автономністю батька та дружелюбністю і емоційною стабільністю; непослідовністю батька та дружелюбністю. Також було встановлено зворотні кореляційні зв’язки між: директивністю батька та добросовісністю. Ці результати свідчать про те, що позитивна взаємодія з батьком, яка проявляється через щиру зацікавленість, підтримку та надання підлітку автономії, сприяє розвитку таких особистісних якостей, як відкритість, емоційна стабільність, здатність до співчуття та організованість. Натомість надмірна директивність з боку батька може гальмувати формування відповідальності та самостійності, що виявляється у нижчих показниках добросовісності. Взаємозв’язок між непослідовністю та дружелюбністю може свідчити про складні адаптивні механізми у підлітків, які намагаються підтримувати соціальну активність у нестабільних стосунках.

Таблиця 2.6

Результати кореляційного аналізу між характеристиками особистості та особливостями ставлення матері до підлітків

Шкала	Екстраверсія	Доброзичливість	Добросовісність	Емоційна стабільність	Відкритість досвіду
ПІ	r = -0,07523	r = 0,708970	r = 0,548772	r = 0,61814	r = 0,58479
Д	r = -0,22423	r = -0,41865	r = -0,40982	r = -0,4818	r = -0,2704
В	r = -0,17519	r = -0,52789	r = -0,41149	r = -0,4611	r = -0,4168
А	r = -0,04098	r = 0,499001	r = 0,515160	r = 0,41202	r = 0,35932
Н	r = -0,29854	r = 0,291579	r = 0,306992	r = 0,12283	r = 0,16276

Умовні позначення: ПІ – позитивний інтерес, Д – директивність, В – ворожість, А – авторитетність, Н – непослідовність.

Було встановлено статистично значущі кореляційні зв’язки між: позитивним інтересом і автономністю матері та дружелюбністю, добросовісністю, емоційною стабільністю, відкритістю до нового досвіду; непослідовністю матері та добросовісністю. Також було встановлено зворотні кореляційні зв’язки між: директивністю матері та дружелюбністю, добросовісністю, емоційною стабільністю; ворожістю матері та дружелюбністю, добросовісністю, емоційною стабільністю, відкритістю до нового досвіду. Отримані результати свідчать про те, що підтримувальна, емоційно позитивна взаємодія з матір’ю, яка включає щирий інтерес до дитини та надання їй самостійності, позитивно пов’язана з розвитком у підлітків таких особистісних якостей, як доброзичливість, добросовісність, емоційна врівноваженість і відкритість до нового досвіду. Наявність зв’язку між непослідовністю матері та добросовісністю може свідчити про те, що навіть у менш стабільній взаємодії підлітки прагнуть бути відповідальними, аби зберегти баланс у стосунках. Натомість виявлені зворотні кореляції з директивністю та ворожістю матері свідчать, що жорсткий, контрольний або емоційно відсторонений стиль виховання негативно впливає на формування особистості підлітка, знижуючи рівень доброзичливості, емоційної стійкості, відповідальності та відкритості до нового досвіду. Це може пояснювати зниження внутрішньої мотивації до соціальної взаємодії та зменшення здатності до адаптації в міжособистісних відносинах.

Таким чином, можна зробити висновок, що як материнська, так і батьківська поведінка суттєво впливає на розвиток особистості підлітка, але вплив матері в деяких аспектах є більш вираженим, особливо коли йдеться про негативні форми взаємодії. Найсприятливішим для формування позитивних рис є стиль виховання, який поєднує позитивну емоційну включеність і підтримку автономії дитини.

Результати кореляційного аналізу між характеристиками особистості та особливостями взаємодії батьків та дітей (за методикою «Взаємодія з

дитиною» (ВБД)) представлені у табл. 2.7. (взаємодія батька) і табл. 2.8 (взаємодія матері).

Таблиця 2.7

Результати кореляційного аналізу між характеристиками особистості та особливостями взаємодії батька та підлітків

Шкала	Екстраверсія	Доброзичливість	Добросовісність	Емоційна стабільність	Відкритість досвіду
НВ	r = -0,20335	r = 0,231324	r = 0,258945	r = 0,04939	r = 0,12911
МС	r = -0,00910	r = -0,66292	r = -0,59716	r = - 0,5066	r = -0,4008
АК	r = -0,14651	r = -0,39759	r = -0,19768	r = -0,2849	r = -0,2343
ЕБ	r = -0,18613	r = 0,56999	r = 0,524536	r = 0,56226	r = 0,40846
ВП	r = -0,07002	r = 0,329511	r = 0,356301	r = 0,38323	r = 0,33929
ВС	r = -0,25385	r = 0,647377	r = 0,575173	r = 0,54623	r = 0,49647
НЗ	r = 0,160477	r = 0,513387	r = 0,248308	r = 0,33766	r = 0,45385
НП	r = 0,230692	r = -0,27544	r = -0,29811	r = -0,1893	r = -0,1873
АТ	r = -0,29294	r = 0,573748	r = 0,461114	r = 0,48899	r = 0,44176
ЗВ	r = -0,04493	r = 0,422304	r = 0,463391	r = 0,44798	r = 0,25811

Умовні позначення: НВ – «невибагливість-вимогливість», МС – «м'якість-строгість», АК – «автономність-контроль», ЕБ – «емоційна дистанція-близькість», ВП – «відкидання-прийняття», ВС – «відсутність співробітництва-співробітництво», НЗ – «незгода-згода», НП – «непослідовність-послідовність», АТ – «авторитетність», ЗВ – «задоволеність відносинами».

Було встановлено статистично значущі кореляційні зв’язки між: емоційною близькістю, прийняттям, співробітництвом і авторитетністю у взаєминах з батьком та дружелюбністю, добросовісністю, емоційною стабільністю, відкритістю до нового досвіду; згодою у взаємодії з батьком та дружелюбністю, емоційною стабільністю, відкритістю до нового досвіду; задоволеністю взаєминами з батьком та дружелюбністю, добросовісністю і емоційною стабільністю. Також було виявлено зворотні кореляційні зв’язки між: строгістю батька та дружелюбністю, добросовісністю, емоційною стабільністю, відкритістю до нового досвіду; контролем з боку батька та доброзичливістю.

Ці результати свідчать про те, що позитивний характер взаємин з батьком суттєво пов’язаний із розвитком у підлітків особистісних рис, які сприяють їхній соціальній адаптації та психологічному благополуччю. Зокрема, емоційна близькість, прийняття, співробітництво і відчуття авторитетності батька асоціюються з високим рівнем дружелюбності, добросовісності, емоційної стабільності та відкритості до нового досвіду. Це вказує на те, що підтримка, довіра, партнерська взаємодія і визнання авторитету батька створюють сприятливе середовище для формування зрілої, врівноваженої особистості. Злагодженість у взаємодії з батьком також корелює з емоційною стабільністю, дружелюбністю та відкритістю, що підтверджує значення гармонійних стосунків для психологічного благополуччя підлітка. Задоволеність відносинами з батьком сприяє розвитку добросовісності та емоційної стабільності. Зворотні зв’язки між строгістю та контролем батька й низьким рівнем дружелюбності, добросовісності та емоційної стабільності підлітка свідчать про негативний вплив авторитарного стилю виховання. Загалом, результати підкреслюють важливість підтримуючого стилю взаємодії між батьком і підлітком для позитивного формування особистості.

Таблиця 2.8

Результати кореляційного аналізу між характеристиками особистості та особливостями взаємодії матері та підлітків

Шкала	Екстраверсія	Доброзичливість	Добросовісність	Емоційна стабільність	Відкритість досвіду
НВ	r = 0,013388	r = 0,131998	r = 0,280781	r = 0,08065	r = 0,05813
МС	r = -0,03519	r = -0,64387	r = -0,63875	r = -0,5571	r = -0,4565
АК	r = -0,17322	r = -0,43651	r = -0,26281	r = -0,3233	r = -0,2359
ЕБ	r = -0,20771	r = 0,525721	r = 0,473247	r = 0,53996	r = 0,37101
ВП	r = 0,055513	r = 0,333296	r = 0,402294	r = 0,41723	r = 0,32826
ВС	r = -0,13023	r = 0,627231	r = 0,572797	r = 0,56913	r = 0,46472
НЗ	r = 0,110524	r = 0,539357	r = 0,206122	r = 0,30961	r = 0,44502
НП	r = 0,212696	r = -0,26494	r = -0,26447	r = -0,1677	r = -0,2613
АТ	r = -0,13984	r = 0,57125	r = 0,522601	r = 0,50775	r = 0,43209
ЗВ	r = -0,14902	r = 0,472271	r = 0,440218	r = 0,37615	r = 0,33431

Умовні позначення: НВ – «невибагливість-вимогливість», МС – «м’якість-строгість», АК – «автономність-контроль», ЕБ – «емоційна дистанція-близькість», ВП – «відкидання-прийняття», ВС – «відсутність співробітництва-співробітництво», НЗ – «незгода-згода», НП – «непослідовність-послідовність», АТ – «авторитетність», ЗВ – «задоволеність відносинами».

Було встановлено статистично значущі кореляційні зв’язки між: емоційною близькістю, прийняттям, співробітництвом, авторитетністю, задоволеністю стосунками у взаємодії з матір’ю та дружелюбністю, добросовісністю, емоційною стабільністю, відкритістю до нового досвіду;

згодою та дружелюбністю, емоційною стабільністю, відкритістю до нового досвіду. Також було виявлено зворотні кореляційні зв'язки між: строгістю матері та дружелюбністю, добросовісністю, емоційною стабільністю, відкритістю до нового досвіду; контролем матері та доброзичливістю і емоційною стабільністю.

Ці результати вказують на те, що підлітки, які відчувають підтримку і розуміння з боку матері, більш схильні до розвитку позитивних рис, що сприяє їх соціальній та емоційній зрілості. З іншого боку, зворотні кореляції між строгістю та контролем з боку матері і низьким рівнем дружелюбності, добросовісності і емоційної стабільності вказують на те, що авторитарний стиль виховання може мати негативний вплив на особистісний розвиток підлітків. Занадто строгий або контрольований підхід, без належної емоційної підтримки, може призводити до зниження рівня соціальної адаптації, меншої відкритості до нового досвіду та зниженої емоційної стабільності.

Порівнюючи вплив матері та батька, можна зазначити, що обидва мають важливе значення, але мати, зокрема, має більший вплив на емоційну стабільність і відкритість до нового досвіду. Батьки, у свою чергу, більше сприяють розвитку авторитетності та соціальних навичок. Загалом, підтримуючі стосунки з обома батьками позитивно впливають на розвиток підлітка, в той час як надмірний контроль чи строгість можуть знижувати ці показники.

Результати кореляційного аналізу між рівнем самооцінки та характеристиками ставлення до батьків за методикою ADOR представлено у табл. 2.9.

Було встановлено статистично значущі зв'язки між рівнем самооцінки підлітка та позитивним інтересом та автономністю обох батьків. Також було виявлено зворотні кореляційні зв'язки між директивністю і ворожістю обох батьків і рівнем самооцінки підлітків. Ці результати свідчать про те, що коли батьки проявляють інтерес до життя дитини та підтримують її незалежність, це сприяє формуванню здорової самооцінки у підлітка.

Таблиця 2.9

Результати кореляційного аналізу між самооцінкою підлітків та особливостями ставлення батьків

Шкала	Мати	Батько
Позитивний інтерес	r = 0,740451515	r = 0,722397431
Директивність	r = -0,634912798	r = -0,557156972
Ворожість	r = -0,647460269	r = -0,453065121
Автономність	r = 0,687093279	r = 0,710699668
Непослідовність	r = 0,224756455	r = 0,295311077

Зворотні кореляції між директивністю, ворожістю батьків та самооцінкою підлітків вказують на те, що надмірна суворість, контроль або ворожість з боку батьків можуть негативно позначатися на самооцінці дитини, знижуючи її впевненість у собі та задоволеність власним «Я».

Результати кореляційного аналізу між рівнем самооцінки та характеристиками ставлення до батьків за методикою «Взаємодія батьків з дитиною» представлено у табл. 2.10.

Таблиця 2.10

Результати кореляційного аналізу між самооцінкою підлітків та особливостями взаємодії з батьками

Шкала	Мати	Батько
Невибагливість-вимогливість	r = 0,156847994	r = 0,216603324
М’якість-строгість	r = -0,779275838	r = -0,756507857
Автономність-контроль	r = -0,517176757	r = -0,394983647
Емоційна дистанція-близькість	r = 0,608369211	r = 0,628205282
Відкидання-прийняття	r = 0,606682712	r = 0,57545264
Відсутність співробітництва - співробітництво	r = 0,716531779	r = 0,721874163
Незгода-згода	r = 0,42832317	r = 0,460670697

Продовження табл. 2.10

Непослідовність-послідовність	r = -0,195891037	r = -0,153782987
Авторитетність	r = 0,574057862	r = 0,549145212
Задоволеність відносинами	r = 0,560004245	r = 0,583928995

Було встановлено статистично значущі кореляційні зв'язки між самооцінкою підлітка та емоційною близькістю, прийняттям, співробітництвом, згодою, авторитетністю та задоволеністю відносинами з обома батьками. Також було виявлено зворотні кореляційні зв'язки між самооцінкою підлітка та строгістю і контролем обох батьків. Ці результати свідчать про те, що теплі, довірливі та підтримувальні взаємини з батьками позитивно пов'язані з високим рівнем самооцінки у підлітків. Іншими словами, чим більше підлітки відчувають підтримку, повагу й емоційний зв'язок із батьками, тим більш впевненими в собі вони є. Натомість високий рівень суворого контролю та строгого виховання з боку батьків пов'язаний із нижчими показниками самооцінки. Це вказує на те, що надмірна вимогливість і відсутність автономії можуть обмежувати формування позитивного уявлення про себе у підлітків, знижуючи їхню впевненість у власних силах і цінності.

Отже, результати дослідження свідчать про те, що теплі, підтримувальні та послідовні взаємини з батьками (емоційна близькість, прийняття, співробітництво, автономність, авторитетність, позитивний інтерес) тісно пов'язані з розвитком у підлітків таких позитивних особистісних рис, як дружелюбність, добросовісність, емоційна стабільність, відкритість до досвіду, а також із формуванням високої самооцінки. Натомість прояви жорсткого контролю, директивності, ворожості й непослідовності з боку батьків виявилися пов'язаними з менш сприятливими характеристиками особистості та нижчим рівнем самооцінки.

Висновки до другого розділу

Отже, у процесі дослідження було підібрано валідні психодіагностичні методики, які дали змогу комплексно вивчити особливості взаємодії підлітків з батьками, рівень їхньої самооцінки та риси особистості. Зокрема, застосовано опитувальники «Поведінка батьків і ставлення підлітків до них» (ADOR), «Взаємодія з дитиною» (ВБД) (підлітковий варіант), шкалу самооцінки Розенберга та короткий п’ятифакторний опитувальник особистості TIPI.

Отримані результати показали, що більшість підлітків демонструють достатньо зрілий рівень особистісного розвитку: переважають середні та високі показники доброзичливості, добросовісності, відкритості до досвіду, емоційної стабільності. Самооцінка у більшості також перебуває на високому рівні. У взаємодії з батьками домінують такі характеристики, як підтримка, емоційна близькість, співробітництво, авторитетність і прийняття. Водночас у частини підлітків спостерігається вплив контролю, строгості та непослідовності з боку батьків.

Кореляційний аналіз виявив тісний позитивний зв’язок між сприятливими формами батьківської взаємодії (емоційна підтримка, автономність, позитивний інтерес) та особистісними рисами підлітків, зокрема доброзичливістю, добросовісністю, емоційною стабільністю і відкритістю до нового досвіду. Високий рівень самооцінки також асоціюється з позитивними стилями взаємодії. Натомість негативні характеристики у поведінці батьків (жорсткий контроль, ворожість, директивність) мають зворотні зв’язки з особистісними характеристиками та самооцінкою підлітків, що свідчить про їхній стримувальний вплив на гармонійний розвиток особистості.

РОЗДІЛ 3
ПРОГРАМА ОПТИМІЗАЦІЇ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ ВЗАЄМИН «СЛУХАТИ. РОЗУМІТИ. ПІДТРИМУВАТИ»

3.1. Анотація програми тренінгу для батьків підлітків «Слухати. Розуміти. Підтримувати»

У підлітковому віці відбувається активне формування особистості, що супроводжується значними психологічними, емоційними та соціальними змінами. Саме в цей період підлітки особливо потребують підтримки, розуміння та прийняття з боку найближчого соціального оточення — передусім, батьків. Натомість, у багатьох сім'ях спостерігається поглиблення конфліктів, труднощі у спілкуванні та втрачений контакт між батьками та дітьми. Це може стати критичним чинником ризику для психоемоційного стану підлітка, а також фактором, що впливає на розвиток тривожних, депресивних, поведінкових розладів.

Комунікація між підлітками та батьками часто ускладнюється через недостатнє розуміння особливостей вікових змін, відсутність навичок емпатійного слухання, несформовану емоційну грамотність та низький рівень обізнаності щодо стратегій конструктивного вирішення конфліктів. Батьки можуть несвідомо посилювати емоційну дистанцію, намагаючись контролювати або нав'язувати свої моделі поведінки, що викликає опір з боку підлітка і сприяє відчуттю ізольованості та самотності.

З огляду на ці виклики, була розроблена програма тренінгу для батьків підлітків «Слухати. Розуміти. Підтримувати». Вона базується на інтегративному підході, що поєднує психоедукацію, емпатійні техніки, елементи позитивної психотерапії та практичні вправи для розвитку ефективної комунікації.

Мета програми – формування у батьків навичок емоційно грамотного спілкування з підлітками, розвитку емпатії, розуміння вікових особливостей та потреб підлітків, а також підтримки у створенні довірливих стосунків у родині.

Завдання програми:

1. Поглиблення знань батьків про психологічні особливості підліткового віку, кризи та потреби розвитку.

2. Навчання базовим технікам активного слухання, віддзеркалення емоцій, ненасильницького спілкування.

3. Формування навичок розпізнавання власних емоцій та управління ними у складних ситуаціях взаємодії з підлітком.

4. Аналіз типових конфліктних ситуацій у спілкуванні з підлітками та пошук шляхів їх конструктивного вирішення.

5. Створення безпечного простору для обміну досвідом, рефлексії та підтримки між учасниками.

Структура: тренінг складається з 4 зустрічей, тривалістю 1-2 години кожна. Формат проведення – інтерактивний, з використанням групових вправ, кейс-аналізів та дискусій.

Учасники: батьки підлітків віком 12-17 років. Кількість учасників у групі – до 8 осіб.

Методи програми: психоедукація, міні-лекції, арт-техніки, обговорення кейсів, групові психокорекційні вправи.

Програма «Слухати. Розуміти. Підтримувати» спрямована не лише на покращення батьківсько-дитячих стосунків, а й на розвиток усвідомленого, ресурсного та емоційно включеного батьківства, яке є основою психологічного благополуччя підлітків у сучасному світі.

3.2. Програма тренінгу гармонізації дитячо-батьківських взаємин «Слухати. Розуміти. Підтримувати»

Розгорнутий виклад програми психологічного тренінгу «Слухати. Розуміти. Підтримувати» подано у Додатку Е. Тематичний план тренінгової програми представлено у табл. 3.1.

Таблиця 3.1

Тематичний план програми

№	Назва заняття	Структура заняття	Мета	Тривалість
1	**«Підліток зблизька: знайомство з новою реальністю»**		Знайомство учасників, вивчення особливостей підліткового віку.	60 хв.
		Вступне слово тренера		3 хв.
		Вправа «Інтерв'ю»	Знайомство учасників	5 хв.
		Обговорення правил роботи у групі та мети програми		10 хв.
		Вправа «Підліток: який він насправді?» (І та ІІ етап)	Створити узагальнений та емоційно-насичений портрет підлітка, зрозуміти особливості підліткового віку.	25 хв.

Продовження табл. 3.1

		Вправа «Я у підлітковому віці»	Емоційне занурення учасників у власний підлітковий досвід, формування емпатії до сучасних підлітків.	
		Вправа «Оплески»	Підняття настрою, завершення заняття на емоційному рівні.	5 хв.
2.	**«Емоційна грамотність»**		Підвищити емоційну компетентність батьків, розпізнавати і приймати емоції дитини та свої власні.	90 хв.
		Вправа «Передай емоцію»	Створення атмосфери довіри та згуртованості	5 хв.
		Вправа «Пізнай емоції»	Отримати навички пізнання емоцій за словами	10 хв.

Продовження табл. 3.1

		Міні-лекція «Активне слухання»	Ознайомити учасників з технікою активного слухання для емоційної підтримки дитини.	30 хв.
		Вправа «Вирішисituацію»	Відпрацювання навичок активного слухання	30 хв.
		Вправа «Перший крок»	Створення відчуття завершеності процесу	15 хв.
3.	**«Будуємо мости довіри»**		Розвинути навички відкритого і довірливого діалогу з підлітком	70 хв.
		Вправа «Наші проблеми»	Окреслити коло проблем, які заважають спілкуватись ефективно.	10 хв.
		Вправа «Один день із життя Маші»	Викликати емпатію та усвідомлення важливості уважного ставлення.	

Продовження табл. 3.1

		Вправа «Блокади спілкування»	З’ясувати, що заважає ефективному спілкуванню	30 хв.
		Вправа «Ефективне схвалення»	Навчити позитивному підкріпленню бажаної поведінки	20 хв.
		Вправа «Аплодисменти»	Рефлексія, завершення, зняття емоційної втоми	10 хв.
4.	«Нове батьківство: якого дорослого я вирощую?»		Інтегрувати знання, зміцнити образ позитивного батьківства, завершити програму	80 хв.
		Вправа «Моя дитина»	Зміцнення позитивних батьківських установок у вихованні дитини.	10 хв.
		Вправа «Ми – батьки»	З’ясувати уявлення про учасників про себе у ролі батьків та визначити їхні очікування щодо своїх дітей.	30 хв.

Продовження табл. 3.1

		Вправа «Я хороший…»	Критично проаналізувати своє батьківство	5 хв.
		Вправа «Похвали себе»	Створення відчуття завершеності процесу	25 хв.
		Підбиття підсумків. Завершення.		10 хв.

Отже, нами було розроблено програму психологічного тренінгу «Слухати. Розуміти. Підтримувати», що спрямована на психоедукацію та підвищення обізнаності батьків щодо особливостей сучасного виховання дітей, усвідомлення ролі батьків у формуванні особистості дитини, її емоційного світу та життєвих цінностей, розвиток відповідального та усвідомленого батьківства. Програма створює простір для рефлексії власного досвіду виховання та переосмислення традиційних моделей поведінки, сприяє розвитку навичок ефективної комунікації з дитиною, вмінню чути та підтримувати її. Також важливою складовою є виявлення бар’єрів у батьківській взаємодії та пошук шляхів їх подолання, формування нових, позитивних патернів взаємодії з дитиною.

Висновки до третього розділу

Отже, нами було представлено та обґрунтовано програму психологічного тренінгу «Слухати. Розуміти. Підтримувати», розроблену на основі результатів попередньої діагностики. Тренінгова програма орієнтована на формування усвідомленого та відповідального батьківства, розвиток емоційної чутливості дорослих до потреб дитини, а також на переосмислення стереотипів виховання, що можуть заважати формуванню здорових стосунків у родині. Особлива увага в програмі приділена розвитку навичок позитивної комунікації, емоційної саморегуляції, а також формуванню нових, ефективних стратегій взаємодії з дитиною.

Заняття побудовані з урахуванням принципів активного навчання, саморефлексії, діалогу та практичного відпрацювання навичок, що сприяє глибшому засвоєнню знань та їх подальшому перенесенню в повсякденне батьківське життя. Таким чином, програма має як просвітницький, так і практико-орієнтований характер, дозволяючи учасникам не лише осмислити власну роль у вихованні, але й зробити кроки до особистісних змін, які позитивно впливатимуть на розвиток їхніх дітей.

ВИСНОВКИ

Відповідно до поставлених завдань дослідження особливостей впливу дитячо-батьківських стосунків на особистість підлітка, можемо зробити такі висновки:

1. Стосунки між дітьми та батьками відіграють ключову роль у становленні особистості, формуванні емоційного благополуччя та розвитку здатності адаптуватися до соціального середовища. Саме вони закладають основу для розвитку самооцінки, усвідомлення себе та соціальних умінь, що є особливо актуальним у підлітковому віці – періоді інтенсивних психологічних і емоційних змін. Батьки в цьому процесі виступають головними фігурами підтримки, адже їхнє ставлення, рівень емоційної залученості, довіри та любові суттєво впливають на формування особистісних якостей підлітка. Гармонійні відносини з батьками сприяють розвитку у дитини впевненої самооцінки, відповідальності, самостійності та здатності до самопізнання – рис, які є важливими для повноцінної соціалізації та адаптації в дорослому житті.

Натомість порушення у взаєминах або емоційно холодна атмосфера в сім'ї можуть призводити до емоційної нестабільності, труднощів у спілкуванні з ровесниками та соціальних проблем. Тому усвідомлення значущості й особливостей дитячо-батьківської взаємодії є необхідною умовою для формування ефективних підходів у вихованні та забезпечення психологічно здорового розвитку дитини. Впровадження таких підходів у сімейну практику дозволяє не лише покращити атмосферу в родині, а й сприяє вихованню емоційно зрілих, впевнених і стійких особистостей, готових до взаємодії з навколишнім світом та викликів, що ставить перед ними життя.

2. У дослідженні були використані психодіагностичні методики для вивчення взаємодії підлітків з батьками, їх самооцінки та особистісних рис. Опитувальник «Поведінка батьків і ставлення підлітків до них» (ADOR) допоміг оцінити стиль виховання батьків. Методика «Взаємодія з дитиною» (підлітковий варіант) дозволила вивчити емоційну підтримку та взаємодію з

батьками. Шкала самооцінки Розенберга дозволила виміряти рівень самооцінки підлітків, а опитувальник TIPI допоміг визначити основні риси особистості, що дозволяє краще розуміти їхні психологічні особливості.

3. Отримані результати показали, що більшість підлітків мають досить зрілий рівень розвитку особистості: переважають середні та високі показники таких рис, як доброзичливість, добросовісність, відкритість до досвіду та емоційна стабільність. Їхня самооцінка також в основному висока. У взаємодії з батьками домінують такі позитивні характеристики, як підтримка, емоційна близькість, співпраця, авторитетність і прийняття. Однак у деяких підлітків спостерігається вплив жорсткого контролю та непослідовності з боку батьків.

Кореляційний аналіз показав, що позитивні форми батьківської взаємодії (емоційна підтримка, автономність, позитивний інтерес) тісно пов'язані з такими особистісними рисами підлітків, як доброзичливість, добросовісність, емоційна стабільність та відкритість до нового досвіду. Високий рівень самооцінки також корелює з позитивними стилями взаємодії. Натомість негативні аспекти поведінки батьків (жорсткий контроль, ворожість, директивність) мають зворотний вплив на особистісні характеристики та самооцінку підлітків, що вказує на їх стримувальний вплив на гармонійний розвиток особистості.

4. Програма психологічного тренінгу «Слухати. Розуміти. Підтримувати», розроблена на основі результатів попередньої діагностики, спрямована на розвиток усвідомленого батьківства. Вона фокусується на покращенні емоційної чутливості до потреб дітей і перегляді стереотипів виховання. У тренінгу акцент зроблений на розвитку навичок позитивної комунікації, емоційної саморегуляції та ефективних стратегій взаємодії з дітьми. Заняття поєднують активне навчання, саморефлексію та практичні вправи, що допомагають краще засвоювати матеріал і використовувати його в щоденному батьківському житті. Програма має як інформативний, так і практичний характер, даючи батькам можливість усвідомити свою роль і зробити кроки до змін, що позитивно впливатимуть на розвиток їхніх дітей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Батьківство без стресу: посібник для спеціалістів / Т. Журавель Л. Мельник, Г. Романюк та ін. Київ, 2022. 176 с.

2. Божик М. В., Левандовська Л. Ю., Трифонюк В. М. Особливості формування особистості у підлітковому віці. *Медико-біологічні проблеми фізичного виховання різних груп населення*. Кременець: КОГПА, 2021. С. 23-25.

3. Брашеван О. А., Караджи О. С. Соціально-психологічні особливості підліткового віку. *«Current challenges of science and education»*. MDPC Publishing, Berlin, Germany. 2024.P. 297-299.

4. Булгакова О. Ю., Азаркіна О. В. Теоретичні основи вивчення дитячо-батьківських стосунків у психологічних дослідженнях. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського.* Том 31 (70), № 3. 2020. С. 100-104.

5. Геник С. О. Проблематика кризи ідентичності в підлітковому віці. *Теоретико-методологічні проблеми практичної психології та її перспективи розвитку*. Кропивницький, 2021. С. 44-47.

6. Гуменна А. Роль батьків у процесі становлення особистості підлітка. *Психологічна допомога особистості у воєнний період*. Умань, 2024. С. 113-116.

7. І. В. Особливості впливу дитячо-батьківських відносин на становлення особистості підлітків: кваліфікаційна робота магістра спеціальності 053 «Психологія». Запоріжжя: ЗНУ, 2021. 100 с.

8. Домальчук О. В., Загурська І. С. Теоретичний аналіз проблеми дитячо-батьківських стосунків. *Актуальні проблеми особистісного зростання*. Житомир, Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2021. С. 15-17.

9. Домбровський І., Самолук Т. Вікові та психологічні передумови становлення особистої рефлексії в підлітковому віці. *Психосоціальні ресурси особистісного та соціального розвитку в епоху глобалізації*. Тернопіль: ЗУНУ, 2022. С. 114-118.

10. Етика та психологія сімейного життя: навчально-методичний посібник / укладач О. Л. Пінська. Кривий Ріг: КДПУ, 2023. 200 с.

11. Каліновська Т. С. Психологічні особливості розвитку особистості підлітка. *Освіта і наука*. № 1, 2021. 2 с.

12. Клименко А. М. Особливості дитячо-батьківських стосунків у осіб юнацького віку з деструктивними типами прив'язаності: робота на здобуття кваліфікаційного ступеня бакалавра: спец. 053 – Психологія. Суми: Сумський державний університет, 2024. 57 с.

13. Кримова Н. О. Вплив кількості дітей у родині на дитячо-батьківські відносини та обумовлення особистісних особливостей. *Педагогічний альманах. Актуальні проблеми дошкільної освіти: теорія та практика*. Одеса: Видавництво ТОВ «Лерадрук», 2022. С. 178-183.

14. Крупник Г. А. Порівняння особливостей взаємин дітей з батьками у підгрупах за порядком народження у сімейній ієрархії. *Інсай: психологічні виміри суспільства.* 2020. № 3. С. 97–108.

15. Кущ С. В. Психологічні аспекти дитячо-батьківських відносин. *«Scientific trends in the development of science and education»*, November 04-06, 2024, Thessaloniki, Greece. P. 221-223.

16. Нікітіна А. А. Характеристика дитячо-батьківських стосунків у системі психолого-педагогічних категорій. *Наука та освіта в умовах воєнного часу*. Research Europe, 2024. С. 161-164.

17. Павленко Т. М., Котляревська О. О., Оріян А. О. Програма психологічної корекційної роботи з підлітками з девіантною поведінкою та їх батьками. Запоріжжя, 2019. 83 с.

18. Панчук Н. П. Практикум з групової психокорекції: навч.-метод. посіб. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2023. 368 с.

19. Прядка Т. А. Гармонізація дитячо-батьківських стосунків в сім'ях, що виховують дітей підліткового віку: кваліфікаційна робота бакалавра

спеціальності 231 «Соціальна робота: соціальна педагогіка». Запоріжжя: ЗНУ, 2024. 53 с.

20. Психологія сім'ї та шлюбу: таблиці, схеми, коментарі: навчально-наочний підручник / за заг. ред. О. М. Цільмак. Київ: Видавництво Ліра-К, 2020. 266 с.

21. Ребріна Д. О. Вікові й психологічні особливості особистості та поведінки в підлітковому віці. *Інтеграція світових наукових процесів як основа суспільного прогресу*. Київ: ГО «Інститут інноваційної освіти», 2021. С. 96-99.

22. Рибченко Я. І. Дитячо-батьківські взаємини як чинник формування характеру дитини старшого дошкільного віку. *«Eurasian scientific discussions»*. Barca Academy Publishing, Barcelona, Spain. 2022. P. 356-361.

23. Руденок А. І., Ільницька І. Є. Проблема дитячо-батьківських відносин у зарубіжній і вітчизняній психології. *«Scientific Progressive Methods and Tools»*. November 6-8, 2022. Riga, Latvia. P. 82-85.

24. Сингаївська І., Іванова О. Коучинговий підхід як інструмент для встановлення довірливих стосунків між батьками і підлітками. № 2 (70), 2023. С. 166-172.

25. Сингаївська І. В., Федорець С. Б. Підлітковий вік як один із критичних періодів психосексуального розвитку людини. *Вчені записки Університету «КРОК»*, 2022. № 4 (68). С. 107-114.

26. Сингаївська І. В., Хохліна І.В. Психологічні особливості самооцінки дітей підліткового віку. *Держава, регіони, підприємництво: інформаційні, суспільно-правові, соціально-економічні аспекти розвитку*. Київ: Університет «КРОК», 2020. С. 90-92.

27. Творимо разом світ, безпечний для дитини: інфор. метод. матеріали; наук. кер. та ред. І. Д. Звєрєвої. Київ, 2012. 268 с.

28. Токарева Н. М. Лабіринти дорослішання: психічний розвиток особистості підлітково-юнацького віку: монографія. Кривий Ріг: ТОВ «НВП «Інтерсервіс»», 2021. 216 с.

29. Туриніна О. Л., Калюжна А. В. Вплив стилю сімейного виховання на особистісний розвиток підлітка. *«Integration of scientific solutions and methods into practice»*. Paris, France, 2023. С. 332-337

30. Черних Т. В. Розвиток особистості у підлітковому віці. *Практична психологія у сучасному вимірі*. Дніпро: Університет імені Альфреда Нобеля, 2022. С. 196-199.

31. Щербан Т. Д., Брецко І. І., Яблінська Х. І. Вплив внутрісімейних відносин на формування особистості підлітка. *Мукачівський державний університет*. 2020. С. 37-38.

32. Яворський А. Е. Психологічні особливості міжособистісної взаємодії підлітків з батьками. *Сучасна освіта: методологія, теорія, практика*. Дніпро, 2023. С. 94-96.

33. Toderici O. F. Importance of Family for Building and Developing The Teenager’s Personality. *Alina COSTIN*. 2021. 151 p.